

***NEAPOLIS UNIVERSITY OF
PAPHOS (NUP)***

WORKING PAPERS SERIES

2015/7

***TITLE: «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ
ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ»***

AUTHOR: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ

Του Αντώνη Μανιτάκη,

Ομότιμου καθηγητή Α.Π.Θ.

Κοσμήτορα της Σχολής Νομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Του Πανεπιστημίου Νέεπολιν Πάφου

Abstract-Summary

Στην προκείμενη μελέτη του ο καθηγητής Αντώνης Μανιτάκης ξαναεπισκέπτεται, με οδηγό τα Πολιτικά του Αριστοτέλη, την αρχαία δημοκρατία επιδιώκοντας αυτή την φορά, να ανιχνεύσει τα κληροδοτήματα της αρχαίας στη νέα. Εξετάζοντας τη δημοκρατία των αρχαίων με τα μάτια των συγχρόνων καταλήγει στη διαπίστωση ότι η κυριότερη κληρονομιά των συγχρόνων από την αρχαία υπήρξε η επινόηση της Αγοράς του Δήμου: η επινόηση, δηλαδή, ενός δημόσιου, κοινού τόπου συνεύρεσης, ισηγορίας, λογομαχίας και διαβούλευσης καθώς και λογοδοσίας των αρχόντων ενώπιον του κοινού. Ασκεί κριτική στην ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι η αρχαία δημοκρατία, ως άμεση, αγνοούσε θεσμούς διακυβέρνησης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Καταλήγοντας υποστηρίζει ότι η δημοκρατία, ως σύστημα διακυβέρνησης, εμπεριέχει μέσα της την πολιτική σύγκρουση και αντιπαράθεση. Συνεπάγεται για τον λόγο αυτό ένα πεδίο αβεβαιότητας και απροσδιοριστίας, ως προς τις πολιτικές εξελίξεις και την έκβαση της πολιτικής σύγκρουσης και αυτή είναι η γοητεία της.

Την εγγενή σε κάθε δημοκρατία αβεβαιότητα και απροσδιοριστία, που συνεπάγεται η πολιτική σύγκρουση και διαμάχη έρχονται να τιθασεύσουν, οι θεσμοί της εδάκτης και ευνομούμενης Πολιτείας. Η αριστοτελική πρόσληψη της Πολιτείας, ως ιδεατής μορφής του δημοκρατικού πολιτεύματος βρίσκει το σημερινό της αντίκρισμα στη συνάντηση της πολιτικής δημοκρατίας με την συνταγματική και το Κράτος Δικαίου.

I. Με όρους αρχαίους: κύριοι της Πόλεως οι πολλοί (το πλήθος), που κυβερνούν δια του Δήμου, αποφασίζουν σε έναν τόπο κοινό (στην Αγορά του Δήμου) και άρχουν δια του Νόμου

Η Δημοκρατία ως το πολίτευμα των πολλών , που κυβερνά δια του Δήμου

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΜΕ ΟΡΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ: ΠΛΗΘΟΣ ΜΕΝ ΑΡΧΟΝ ...Ο ΔΗΜΟΣ ΕΣΤΙΝ ΚΡΑΤΩΝ-. Ξεκινώντας, για λόγους ιστορικούς, από την ετυμολογία της λέξης και ακολουθώντας το αριθμητικό κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων, που εισήγαγε ο Αριστοτέλης: 'ανάγκη δ'είναι κύριον ή ένα, ή

ολίγους ἢ τοὺς πολλοὺς¹, θα ὀρίζαμε ὡς δημοκρατικό, τὸ πολίτευμα ἐκεῖνο στο οποίο «κύριον» τῆς Πόλεως εἶναι οἱ «πολλοί», δηλαδή τὸ «πλήθος»: «δημοκρατία δ' ἐστὶν ὅταν ἢ κύριον τὸ πλήθος»². Αὐτὸς ὁ ὀρισμὸς ἄλλωστε τῆς δημοκρατίας εἶναι ποὺ επικρατεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς Αθηναϊκῆς Δημοκρατίας, ὅπως υπογραμμίζει ὁ ἴδιος φιλόσοφος: «...ἀφ' ἧς διαγεγένηται μέχρι τῆς νυν, αἰὶ προσεπιλαμβάνουσα τὴν πλήθει τὴν ἐξουσίαν»³.

Ὁ Θουκιδίδης δια στόματος Περικλή, πρῶτος αὐτὸς, ἐξηγεῖ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τῆς Δημοκρατίας: «καὶ ὄνομα μὲν δια τὸ μὴ εἰς ολίγους ἀλλ' εἰς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται»⁴.

Ἡ δημοκρατία, ὡς τὸ πολίτευμα τῶν πολλῶν, θεωρεῖται ταυτόχρονα καὶ τὸ πολίτευμα τῶν φτωχῶν, ἐπειδὴ οἱ φτωχοὶ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ: «δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ὦσιν», (1290b, 17-19). Ἡ δημοκρατία ὁμῶς εἶναι γιὰ τὸν

1 «Ἐπεὶ δὲ πολιτεία καὶ πολίτευμα σημαίνει ταντὸν, πολίτευμα δ' ἐστὶ τὸ κύριον τῶν πόλεων, ἀνάγκη δ' εἶναι κύριον ἢ ἓνα ἢ ολίγους ἢ τοὺς πολλοὺς, ὅταν μὲν ὁ εἷς ἢ οἱ ολίγοι ἢ οἱ πολλοὶ πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον ἄρχωσι, τοιαύτας μὲν ορθὰς ἀναγκαῖον εἶναι τὰς πολιτείας, ὅταν δὲ τὸ πλήθος πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύεται συμφέρον, καλεῖται τὸ κοινὸν ὄνομα πασῶν τῶν ορθῶν πολιτειῶν». Πολιτικά, 1279a, 28-41.

2 ΠΟΛΙΤΙΚΑ, 1279b, 21-22: «Εἰ γὰρ εἶεν οἱ πλείονες ὄντες εὐποροὶ τῆς πόλεως, δημοκρατία δ' ἐστὶν ὅταν ἢ κύριον τὸ πλήθος...». Προηγουμένως στὸ ἴδιο χωρίο, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦ καὶ πάλι τὸν ὄρο «πλήθος» γιὰ νὰ ὀρίσῃ τὴν δημοκρατία ὡς τὸ πολίτευμα τῶν πολλῶν, ποὺ εἶναι φτωχοὶ, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν περιουσία «...δημοκρατία δὲ τουναντίον ὅταν οἱ μὴ κεκτημένοι πλήθος οὐσίας ἀλλ' ἄποροι»: (Πολιτικά, 1279b 18-19). Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι σὲ ἓνα πληθυσμὸ εἶναι φτωχοὶ, ὁ συνδυασμὸς τοῦ ποιοτικοῦ στοιχείου τῆς δημοκρατίας, ποὺ εἶναι ὁ πλοῦτος ἢ ἡ πενία, μὲ τὸ ποσοτικὸ στοιχείο, ποὺ εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων ποὺ κυβερνοῦν, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὀνομάσουμε τὴν δημοκρατία ὡς τὸ πολίτευμα τῶν φτωχῶν: «...οὕτω προσαγορεύοι τὰς πολιτείας, ὀλιγαρχίαν μὲν ἐν ἣ τὰς ἀρχὰς ἔχουσιν οἱ εὐποροὶ ολίγοι τὸ πλήθος ὄντες, δημοκρατίαν δὲ ἐν ἣ οἱ ἄποροι πολλοὶ τὸ πλήθος ὄντες». Πολιτικά, 1279b, 28-31.. Συνδυάζοντας διάφορα κριτήρια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀρίστου πολιτεύματος καὶ ἀναζητώντας ἐπίμονα τὸ ἀρίστο πολίτευμα ὁ Ἀριστοτέλης (: «Ἐχει δ' ἀπορίαν τι δεῖ τὸ κύριον τῆς πόλεως», Πολιτικά, 1281a, 12), δὲν ἀποκλείει νὰ θεωρηθεῖ ἡ δημοκρατία ὡς τὸ ἀρίστο τῶν πολιτευμάτων : «ὅτι δε δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλήθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ολίγους δὲ, δόξειεν ἀν λύεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπολογίαν, τάχα καὶ ἀλήθειαν. Τοὺς μὲν πολλοὺς, ὧν ἕκαστος ἐστὶν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὁμῶς συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας...» (Πολιτικά, 1281a, 41 -1281b, 1-3). Ἡ διακυβέρνηση ἀπὸ τὸ πλήθος, κρίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὡς ἡ καλλίτερη σχετικὰ πολιτικὴ ἐπιλογή, ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὁμῶς ὅτι τὸ πλήθος, δηλαδή οἱ πολλοὶ πολιτεύονται μὲ κριτήριον τὸ κοινὸ καλὸ ἢ τὸ δημόσιο συμφέρον. Τότε ὁμῶς τὸ πολίτευμα καλεῖται Πολιτεία καὶ ὄχι Δημοκρατία ποὺ εἶναι ἓνα παρεμβατικὸ πολίτευμα, ὅταν ὑπηρετεῖ τὸ συμφέρον μίας τάξης μόνον ἢ τὸ συμφέρον μίας μερίδας τοῦ πλήθους.:

Ἀρκεῖ νὰ παραθέσουμε ὀρισμένα χωρία γιὰ νὰ φανεῖ πόσο σύνθετη καὶ σχετικὴ εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη φιλόσοφου: «Οὐ δεῖ τιθέναι δημοκρατίαν, καθάπερ εἰώθασιν τινὲς νυν, ἀπλῶς οὕτως, ὅπου κύριον τὸ πλήθος...» (1290a, 30) «μᾶλλον τοίνυν λεκτέον ὅτι δῆμος μὲν ἐστὶν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι κύριοι ὦσιν...» (1290b, 1), καὶ «δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ὦσιν», (1290b, 17-19 καὶ ἀλλοῦ ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτοντας τὰ διάφορα εἶδη δημοκρατίας, σημειώνει: «ἕτερον εἶδος δημοκρατίας τὸ μετέχειν ἅπαντας τοὺς πολίτας ὅσοι ἀνυπεύθυνοι, ἄρχειν δὲ τὸν νόμον... ἕτερον δὲ εἶδος δημοκρατίας τᾶλλα μὲν εἶναι ταυτά, κύριον δ' εἶναι τὸ πλήθος καὶ μὴ τὸν νόμον· τούτο δὲ γίνεται ὅταν ψηφίσματα κύρια ἢ ἄλλα μὴ ὁ νόμος συμβαίνει δὲ τούτο δια τοὺς δημαγωγούς· ἐν μὲν γὰρ ταῖς κατὰ νόμον δημοκρατουμέναις οὐ γίνεται δημαγωγίαι, ἀλλ' οἱ βέλτιστοι τῶν πολιτῶν εἰσὶν ἐν προεδρίᾳ» Πολιτικά, 1292a, .

3 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Αθηναίων Πολιτεία, XLI.

4 Τὸν ὀρισμὸ τῆς δημοκρατίας μὲ βάση σὲ ποιὸν ἀνήκει ἡ κυριαρχία τὸν ἀνευρίσκομε στὸν Θουκιδίδη, στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλέους: «Καὶ ὄνομα μὲν δια τὸ μὴ εἰς ολίγους ἀλλ' εἰς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται» (Θουκιδίδου, II 34-46)

Αριστοτέλη ένα παρεκβατικό πολίτευμα, εφ'όσον το «πλήθος» πολιτεύεται προς το συμφέρον, μόνον, των απόρων, μιας μόνον τάξης και όχι προς το κοινόν συμφέρον, προς το συμφέρον, δηλαδή, όλων των πολιτών, πλούσιων και φτωχών, όπως συμβαίνει στην ιδανική πρόσληψη της δημοκρατίας που είναι η Πολιτεία 5.

Διαπιστώνουμε, πάντως, ότι στον προηγούμενο ορισμό της δημοκρατίας, ως το πολίτευμα των πολλών, ο Αριστοτέλης θέτει πλάϊ στο κριτήριο των πολλών και δύο άλλα κριτήρια, ένα *περιουσιακό* ή άλλως ταξικό, *τους φτωχούς* και ένα καθαρά *ποιοτικό την ελευθερία*, τους ελεύθερους πολίτες αποκλείοντας έτσι τους δούλους. Και τα δύο όμως αυτά γνωρίσματα τελούν σε συνάρτηση με το πρώτο, το αριθμητικό που είναι και το πρωταρχικό, το οποίο συνοδεύουν. Το κριτήριο εξάλλου της ελευθερίας, προϋποτίθεται του δημοκρατικού πολιτεύματος, διότι είναι στοιχείο συστατικό της Πόλεως, και όχι του πολιτεύματος. Η ελευθερία άλλωστε έχει δύο σκέλη, όπως θα δούμε, τη δημόσια ελευθερία, που ταυτίζεται με την ισότιμη συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινά, και την προσωπική ελευθερία που προϋποτίθεται λογικά της πρώτης. Η δεύτερη αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο του (ελεύθερου) πολίτη, που μπορεί να κάνει ό, τι θέλει και να αποφασίζει, αυτόβουλα, για την μοίρα του, ην ζωή και τον βίο του.. Γι'αυτό και η ελευθερία είναι γνώρισμα χαρακτηριστικό της Πόλεως ή της πολιτικής κοινωνίας, η οποία διακρίνεται από τα άλλα είδη κοινωνίας, των γενών ή των φυλών ή των κωμών: «*η γαρ πόλις πολιτών τι πλήθος εστιν*»⁶,.

Το πλήθος όμως των πολιτών αδυνατεί να ασκήσει, έτσι όπως είναι ανοργάνωτο, την κυριαρχία του, αν δεν οργανωθεί σε «*Δήμο*» και αν δεν πάει να την διατρανώσει στην «*Αγορά του Δήμου*». Το πλήθος γίνεται κύριο της Πόλεως όταν μεταμορφωθεί σε *Δήμο*, όταν, δηλαδή, οι δημότες-πολίτες που το αποτελούν *αυτό-αναγνωρισθούν μεταξύ τους* ως μέλη της ίδιας πολιτικής κοινότητας σε μια δημόσια, κοινή, συνένρεσή τους. Γι'αυτό και στην πραγματικότητα, το πλήθος ή οι πολλοί, ασκούν την κυριαρχία τους, δηλαδή άρχουν και κυβερνούν, όταν συνέλθουν στην Εκκλησία, ορίσουν με κλήρωση ή εκλογή τους άρχοντες και στελεχώσουν τις Αρχές, μεταξύ των οποίων τη Βουλή των πεντακοσίων και τα δικαστήρια. Με αυτήν την έννοια μπορούμε να πούμε, κυριολεκτώντας, ότι, τελικά, κυρίαρχος στο δημοκρατικό πολίτευμα της αρχαίας Πόλεως, είναι ο *Δήμος*: «*Λέγω δ'οίον εν μεν ταις δημοκρατικαίς κύριος ο δήμος*»⁷, *δηλαδή το πλήθος των πολιτών εν συνελεύσει*.

Η ετυμολογία της λέξης «*Δημοκρατία*», σηματοδοτεί, επομένως, εμπεριέχοντας ως συνθετικό της τον όρο *δήμος*, την κεντρική θέση που έχει ο *Δήμος* στην άσκηση της εξουσίας και στη διακυβέρνηση της Πόλεως. Δηλώνει κατά λέξη ότι στο δημοκρατικό πολίτευμα ο «*Δήμος κρατεί*»⁸.

5 Πολιτικά, 1279b, 16-31: Για τα ορθά και παρεκβατικά πολιτεύματα βλέπε αναλυτικά πιο πάνω κεφάλαιο

6 Το ακόλουθο χωρίο από τα Πολιτικά του Αριστοτέλη αποδίδει κατά τη γνώμη μου συμπυκνωμένα την αριστοτελική σκέψη για τι είναι Πόλις και κατά τι διαφέρει από τις άλλες μορφές ύπαρξης κοινωνιών: «τέλος δε μεν ούν πόλεως το εὖ ζην, τὰυτα δε πόλεως χάριν. πόλις δε ἡ γενών και κωμών κοινωνία ζωῆς τελείας και αὐτάρχους• τούτο δ' ἐστίν, ως φαμέν, το ζην ευδαιμόνως και καλώς• των καλῶν ἀρα πράξεων χάριν θετέον εἶναι την πολιτικὴν κοινωνίαν ἀλλ' οὐ το συζῆν.» Πολιτικά, 1280 b 39-40, 1281a 1-6.

7 Πολιτικά, 1278b, 13.

8 Βλέπε σχετικά Μ. Β. ΣΑΚΕΛΑΡΙΟΥ, Η αθηναϊκή δημοκρατία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999, σ. 3-14.

Η Αγορά του Δήμου, δημιουργός του Δήμου και τόπος κοινός διαβούλευσης, λογοδοσίας και απόφασης

ΔΗΜΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΩΝ- ΔΗΜΟΣ ΠΛΗΘΥΩΝ —

Ο Δήμος κρατεί και κυβερνά, επομένως, επειδή και όταν συνέρχεται στην εκκλησία του Δήμου για να συζητήσει και αποφασίσει μέσω των αιρετών Αρχών της Πόλεως για τα κοινά. Αποκτά υπόσταση και γίνεται αντιληπτός ως οντότητα διακριτή, όταν το πλήθος συναθροίζεται στην Αγορά του Δήμου, για να συζητήσει και αποφασίσει, ως «*δήμος εκκλησιάζων*»⁹ ή ως «*δήμος πληθύων*»¹⁰. Στην εκκλησία, στη Βουλή των πεντακοσίων, στην Ηλιαία ή ακόμη και στο αρχαίο θέατρο, όπου διδάσκονταν οι τραγωδίες, δηλαδή στο μέσον της «πλατείας», στο κέντρο της πόλης και σε ίση απόσταση από όλους, διαπαιδαγωγούνταν οι πολίτες δια του λόγου, της ρητορικής αντιπαράθεσης και γενικά της δημόσιας συζήτησης και λογομαχίας. Έτσι λαμβάνονταν οι αποφάσεις για τα κοινά¹¹. Στον ανοικτό δημόσιο χώρο επαληθεύεται η πολιτική ισότητα των αθηναίων πολιτών χάρις στην τυπική αναγνώριση σε όλους του δικαιώματος της ισηγορίας¹². Της ίσης αγόρευσης, με την έννοια της ισότιμης ελευθερίας του λόγου, της διαβούλευσης και λογομαχίας μέσω των ειδικών αγορητών ή των ρητόρων. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν στο τέλος με ψηφοφορία στην βάση της αρχής της πλειοψηφίας, δηλαδή με βάση τη γνώμη των περισσοτέρων.. Οι μελετητές της αθηναϊκής δημοκρατίας επαναλαμβάνουν συνεχώς: «στην Αθήνα όλα εξαρτώνται από το δήμο και ο δήμος εξαρτιόταν από τον λόγο»¹³, με την έννοια της λογομαχίας και όχι αναγκαστικά του ορθού λόγου.

Το γεγονός ότι δεν λάμβαναν τον λόγο στο δημόσιο χώρο όλοι οι πολυπληθείς πολίτες, αλλά μόνον ορισμένοι, προετοιμασμένοι εκ των προτέρων αγορητές, με βάση μια αυστηρά καθορισμένη ημερήσια διάταξη και διαδικασία και συζητούσαν πάνω σε προκαθορισμένα από τους Πρυτάνεις θέματα και πάνω σε «προβουλευμάτα», που ετοίμαζαν οι βουλευτές, δεν αναιρεί ούτε μειώνει την αξία της «τυπικής δυνατότητας», που είχαν θεωρητικά όλοι οι πολίτες να λαμβάνουν τον λόγο και να συμμετέχουν ως ίσοι στην λήψη της απόφασης. Η δημόσια αναγνώριση της δυνατότητας ισότιμης συμμετοχής και παρουσίας σε μια δημόσια διαβούλευση όλων χωρίς, εξαίρεση,, αποτελούσε ηθικο-πολιτική αξία και ήταν αυτό που προσέδιδε, ως κανονιστική αρχή, στην όλη διαδικασία το στίγμα της ισοπολιτείας. Και αυτό, από μόνο του, έκανε τη διαφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος από τα άλλα της εποχής του.

Θα πρέπει, επομένως, να υπογραμμιστεί η σημασία που είχε για την συγκρότηση και υπόσταση του Δήμου η διαδικαστική μεσολάβηση της Αγοράς του Δήμου. *Ήταν η Αγορά, δηλαδή η εκκλησία του Δήμου, η Ηλιαία, η Βουλή των πεντακοσίων, μαζί με τους πολλούς μικρούς δήμους (τις τοπικές κοινότητες που ήταν σκορπισμένες σε όλη την Αττική), που έδινε σάρκα και οστά στον Δήμο και όχι το αντίστροφο. Χωρίς Αγορά, δηλαδή χωρίς κοινό τόπο ή χωρίς δημόσια πολιτική σφαίρα, στην οποία συνευρίσκονται, συζητούν και αποφασίζουν από κοινού για τα κοινά, με κριτήριο το κοινό καλό, οι πολίτες, δεν υπάρχει Δήμος και χωρίς Δήμο δεν νοούνται πολίτες. Με αυτήν την έννοια δεν είναι ο Δήμος ούτε οι πολίτες που δημιουργήσαν την Αγορά του Δήμου, αλλά η Αγορά του Δήμου που έδωσε υπόσταση στον Δήμο και έγινε ο δημιουργός του.*

9 Βλέπε Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ό.π., σ. 156: «Ο εκκλησιάζων δήμος ταυτίζεται με ολόκληρο το Δήμο και είναι κύριος της πολιτείας, δηλαδή το κυρίαρχο πολιτειακό όργανο».

10 Βλ. G. GLOTZ, Η ελληνική «πόλις», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1994, σ., 181.

11 Όπως ακριβώς αναφέρει ο Ηρόδοτος δια στόματος Οτάνη, βλ. πιο πάνω στο κεφάλαιο για τη διάκριση των πολιτευμάτων. Βλέπε και Μ. RENAULT D'ALLONNES, *Le dépérissement de la politique. Généalogie d'un lieu commun*, Aubier, Paris, 1999, ό.π., σ. 28, 30.

12 Για τη φράση αυτή και ειδικά για την σημασία που είχε η ισηγορία στην αθηναϊκή δημοκρατία το πλέον πρόσφατο, εξαιρετικό, έργο της JACQUELINE DE ROMILLY, *L' élan démocratique dans l'Athènes ancienne*, Eds de Fallois, Paris, 2005, σ. 23-55.

13 JACQUELINE DE ROMILLY, ό.π., σ. 33.

Η έννοια του Δήμου στην αρχαία δημοκρατία είναι επομένως αδιαχώριστη από αυτό που σήμερα ονομάζουμε *‘δημόσιο ή κοινό τόπο’*¹⁴. Ο δημόσιος χώρος δεν ελαμβάνεται εδώ μόνον με την «χωρική», την «εδραφική» του διάσταση, αλλά και με την μεταφορική και πολιτική : ως *«τόπος του κοινού» όπου αναζητείται το κοινό καλό μέσα από την συζήτηση και λογομαχία και επιδιώκεται η επικράτηση μιας γνώμης μέσα από την ρητορική αντιπαράθεση και φυσικά δια μέσου της ρητορικής δεινότητας των αγορητών*.

Στο δημόσιο αυτό κοινό τόπο *ανήκει και το αρχαίο θέατρο*, οι παραστάσεις της Τραγωδίας. Ο Μανόλης Ανδρόνικος σε άρθρο του για την αθηναϊκή δημοκρατία, με την ευκαιρία τον εορτασμό της επετείου, των 2500 χρόνων από την γένεσή της σημειώνει: «τα δύο μέγιστα αγαθά που γεννιούνται στην Αθήνα και προσφέρει ο ελληνικός κόσμος στην ανθρωπότητα είναι η Δημοκρατία και η Τραγωδία. Με τα δύο αυτά αγαθά δίνεται μια ταυτόσημη απάντηση στην ευθύνη του ανθρώπου απέναντι στην κοινωνία και στον κόσμο. Οι ήρωες της τραγωδίας οδεύουν στον δρόμο της Μοίρας, αλλά μέσα από την μοιραία καταστροφή τους κατακτούν την ελευθερία τους, πληρώνοντας το τίμημά της στους θεούς, όσο βαρύ και αν είναι. Το ίδιο αίσθημα ευθύνης του απλού πολίτη καθοδηγεί την αθηναϊκή δημοκρατία· ο πολίτης θα αποφασίσει για την μοίρα της πόλης του, αυτός θα δικάσει τις παρανομίες του, αυτός θα κυβερνήσει την πολιτεία του»¹⁵.

Αυτός ο «δημόσιο χώρος ή κοινός τόπος»¹⁶ συζήτησης και ανταλλαγής απόψεων, της κοινής διαβούλευσης και ρητορικής αντιπαράθεσης είναι ένα δημιουργήμα της αρχαίας δημοκρατίας: «δημιουργήθηκε για πρώτη φορά και για πάντα από το *δήμο* των αρχαίων πόλεων»¹⁷.

14 Βλέπε ειδικά τη μελέτη του ALONSO TORDESILAS, *Démocratie et espace public en Grèce Ancienne une question sophistique*, σε *Démocratie et espace public : quel pouvoir pour le peuple*, Is. KOCH, NORBER LENOIR, (éds.), OLMS, Zürich-New York, 2008, σ. 25-40.

15 ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Η αθηναϊκή Δημοκρατία*, εφημ. «Το Βήμα», 20 Οκτωβρίου 1991.

16 Για τη σημασία του «κοινού τόπου» στην αρχαία ελληνική δημοκρατία, κυρίως, M. RENAULT D'ALLONNES, *ό.π.*, σ. 23 και 255.

17 Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Κριτική*, 2007, σ. 427. Και ο μεγάλος, σύγχρονος, Έλληνας στοχαστής, υπογραμμίζει πιο κάτω ότι «αυτό που διακυβεύεται στην Αγορά του Δήμου δεν είναι μόνον τι πρέπει να γίνει εδώ και τώρα, αλλά αυτό που οφείλει να είναι ο νόμος...αυτή η αυτοθέσμιση της πόλης είναι συγχρόνως και στοχασμός, όχι μόνον και όχι τόσο, στοχασμός των φιλοσόφων και από τους φιλόσοφους, αλλά στοχασμός του λαού και από τον λαό». Λίγο πιο πίσω υπογραμμίζει με εντυπωσιακή σαφήνεια τη σχέση του ορθού λόγου με την πόλη και τη σημασία που είχε η δημιουργία του δήμου για την ανάπτυξη και επικράτηση στην πόλη του λόγου. Γράφει: «Οφείλουμε να πούμε ότι πόλη και ορθός λόγος γεννήθηκαν μαζί και δεν είναι δυνατόν παρά να γεννηθούν μαζί. Για να μεταμορφώσει την πόλη από απλό περιτείχισμα και οχυρωμένο καταφύγιο σε πολιτική κοινότητα, ο δήμος οφείλει να δημιουργήσει το λόγο ως ομιλία που εκτίθεται στον έλεγχο και στην κριτική όλων και αυτού του ίδιου και που δεν μπορεί να στηριχτεί σε καμία απλώς παραδοσιακή εξουσία. Και αντίστοιχα ο λόγος δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθεί πραγματικά παρά μόνον στο βαθμό που το κίνημα του Δήμου εγκαθιδρύει στην πράξη ένα χώρο δημόσιο και κοινό, όπου η έκθεση των απόψεων, η συζήτηση και η διακυβέρνηση, η ισότητα -άνευ της οποίας η συζήτηση δεν έχει νόημα αφού η συζήτηση υλοποιεί την ισότητα και την ελευθερία που όλα τα προηγούμενα προϋποθέτουν και συνεπάρχονται- όλα αυτά γίνονται εφικτά και πραγματικά για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας χάρις στη δημιουργία του δημόσιου χώρου και του δήμου» (σ.425-427), ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Υψίλον/Βιβλία, 1999 και CORNELIUS CASTORIADIS, *La cité et ses lois, se qui fait la Grèce*, Seuil, 2008, σ. 71-122. Κυρίως όμως το κλασσικό στο είδος του έργο του : MOSES FINLEY, *Démocratie antique et démocratie moderne*, Payot, 1976, (γαλλική μετάφραση από τα αγγλικά), σ. 59-77. Αναλυτικότερα για τη σημασία του δημόσιου χώρου ως εστίας «έλλογης συζήτησης και απόφασης του δήμου», Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Η Άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2007, σ. 75 επ. και Κ. ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΥ, *Ελευθερία και δημοκρατική πολιτική σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη*, σε «Ψυχή, Λόγος, Πόλις. Αφιέρωμα στον κ. Καστοριάδη», Υψίλον/Βιβλία, 2007 σ. 214-228 (219).

Τον «κοινό» τόπο, τον συναντάμε, πάντως, για πρώτη φορά, ιστορικά, στην συνηγορία του Οτάνη για τη δημοκρατία, με αφορμή τη διάκριση των πολιτευμάτων κατὰ τον Ηρόδοτο¹⁸. Η περιγραφή είναι εξαιρετικά διαφωτιστική για την αρχαία δημοκρατία και χρήσιμη για τη σύγχρονη, διότι τονίζει ακριβώς τη σημασία του δημόσιου χώρου, της Αγοράς, και μέσω αυτού της δημόσιας διαβούλευσης. Αρχίζει άλλωστε με μια φράση προκαταρκτική της περιγραφής, η οποία προαναγγέλλει τη σημασία του πλήθους αλλά και της Αγοράς –της Πλατείας με σημερινούς όρους– για τον ορισμό της: «*Οτάνης μὲν ἐκέλευε ἐς μέσον Πέρσησι καταθεῖναι τὰ πρήγματα*» (Θάλεια, III, 80).

Η συζήτηση για τη δημοκρατία διεξάγεται ἀρα ενώπιον του Δήμου, στο «μέσον» των συγκεντρωμένων πολιτών, και οι αποφάσεις που λαμβάνονται αναφέρονται «ἐς τὸ κοινόν». Η διαλεκτική σχέση πλήθους-αγοράς του δήμου- κοινού τόπου- ενσαρκώνεται στην αναπαράσταση της πολιτικής και της εξουσίας ως διαβούλευση με το κοινό, σε έναν τόπο κοινό, στο μέσον δηλαδή μιας αγοράς, στην πλατεία, σε ἴση απόσταση από όλους, εκεί όπου λαμβάνουν χώρα, δημόσια, ισότιμα και με παρρησία, η σύγκρουση των συμφερόντων μέσα από την *λογομαχία* και την αντιπαράθεση επιχειρημάτων. Σε μια ανοικτή και δημόσια συζητησιμεταξύ ἴσων ἢ ὁμοίων η ιδιωτική βία εξοβελίζεται¹⁹.

Ο Δήμος αυτοδύναμος, αυτόνομος και παντοδύναμος «...απάντων γαρ αυτός αυτόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον»

1 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Ο ΔΗΜΟΣ ΚΡΑΤΕΙ ΑΠΟ ΜΟΝΟΣ ΤΟΥ, ΑΥΤΟΔΥΝΑΜΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΑ— Ο Δήμος ως η κύρια Αρχή της Πόλεως έχει και άλλα δύο ιδεατά γνωρίσματα, που τα συναντάμε και στο Λαό ως φορέα κυριαρχίας: διαθέτει εξουσία *αυτοδύναμη* και *παντοδύναμη*.

Ο Δήμος είναι αυτοδύναμος, διότι αντλεί την *εξουσία* του από τον *ίδιο του τον εαυτό*, από το πλήθος των πολιτών, και όχι από κάποια άλλη εγκόσμια ή θεία δύναμη. Παντοδύναμος, διότι συζητά και αποφασίζει *περί παντός σημαντικού για την Πόλη* θέματος²⁰. Τα χαρακτηριστικά αυτά γνωρίσματα του Δήμου υπογράμμισε ο Αριστοτέλης στην περιγραφή που κάνει στο έργο του «Αθηναίων Πολιτεία». Εκεί με τρόπο περιεκτικό σκιαγράφησε τόσο την αυτοδυναμία-παντοδυναμία του δήμου («*απάντων γαρ αυτός αυτόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον και πάντα διοικείται ψηφίσμασιν και δικαστηρίοις εν οἷς ο δήμος ἐστὶν κρατῶν*»), όσο και τη σχέση του δήμου με το πλήθος, που είναι τελικά ο πραγματικός κτήτορας και θεματοφύλακας της κυριαρχίας («...*αφ' ἧς διαγεγένηται μέχρι της νυν, αἰὲ προσεπιλαμβάνουσα τῷ πλήθει τὴν ἐξουσίαν*»)²¹.

18 Βλέπε αναλυτικότερα πιο πάνω

19 Βλέπε τις εξαιρετικές σελίδες του J.-P. VERNANT, *Les origines de la pensée grecque*, Quadrigue/Presses Universitaires de France, 1983, 5e éd., (1962), σ. 42 επ., 56 επ., ακόμη, M. REVAULT D'ALLONES, *Le dépérissement de la politique*, Alto-Aubier, 1999, σ. 20 επ. 42 επ. Και πιο πάνω σ.

20 Για την κεντρική θέση του δήμου και για την παντοκρατορία του στη αθηναϊκή δημοκρατία το κλασσικό έργο του G. GLOTZ, *Η ελληνική «πόλις*», (μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994, ιδίως, σ. 166-193. Ακόμη τη διαυγή για τις σχέσεις αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας διάλεξε του Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της σήμερα*, Ύψιλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1999, σ. 29 επ., και Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, Παπζήση, 2007, σελ. 47 επ. Για τη σχέση δήμου και λαού, αναλυτικά, ΑΝΤ. ΜΑΝΤΑΚΗ, *Η αθηναϊκή δημοκρατία ως παράδειγμα αυτό-προσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του δήμου*, σε, *Τιμητικό τόμο Ιωάννη Μανωλεδάκη*, III', εκδ. Σάκκουλας, 2007, σ. 43-64 (47).

21 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLI: «...*αφ' ἧς διαγεγένηται μέχρι της νυν, αἰὲ προσεπιλαμβάνουσα τῷ πλήθει τὴν ἐξουσίαν*. *Απάντων γαρ αυτός αυτόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον και πάντα διοικείται ψηφίσμασιν και δικαστηρίοις εν οἷς ο δήμος ἐστὶν κρατῶν , και γαρ αι της βουλῆς κρίσεις εις το δήμον ἐλελύθασιν*».

Στην δημοκρατία της Αθήνας η εξουσία ή «κυριαρχία», με την σημερινή έννοια του όρου, ανήκει μεν στο *‘πλήθος’*, η διοίκηση όμως των κοινών ασκείται οργανωμένα από τον Δήμο, (ή τους πολυπληθείς τοπικούς δήμους). Ως οργανωμένη και άμεση έκφραση του πλήθους εγκαθιστά, τον εαυτόν του *παντοκράτορα*, αυτό-αναγορεύεται σε κύριο των πάντων και διοικεί με νόμους, ψηφίσματα και δικαστικές αποφάσεις την Πόλη.

Η αυτοδυναμία του Δήμου συνυφαίνεται τόσο με την εξουσία αυτοθέσμησης όσο και με την εξουσία αυτοκυβέρνησης. Όλα αυτά μαζί ανάγονται σήμερα στην έννοια της *αυτονομίας* ή του *συλλογικού αυτοπροσδιορισμού*, που αποτελεί την θεμελιώδη αξιακή αναφορά και της σύγχρονης δημοκρατίας.

Επομένως, με τον όρο δημοκρατία δεν δηλώνεται απλώς η κυριαρχία του Δήμου ή του Λαού, αλλά η *«αυτοδύναμη κυριαρχία»* του, ή η *«αυτονομία»* του, αφού τόσο ο Δήμος, όπως και ο Λαός, θεωρείται ότι αντλούν την κυριαρχία τους από τον εαυτό τους και όχι από κάποια άλλη ετερογενή δύναμη, είτε κοσμική είτε θεία. Κυριαρχία σημαίνει, άλλωστε, εξουσία συντακτική, δηλαδή εξουσία πρωτογενούς *‘αυτοθέσμησης’*, όπως θα έλεγε ο Καστοριάδης²², και παράλληλα και αναγκαστικά εξουσία *αυτό-νομοθέτησης*, να είναι, δηλαδή, ο Δήμος νομοθέτης του εαυτού του.

Η εξουσία να είναι κανείς νομοθέτης του εαυτού του συνιστά εκδήλωση πρωταρχική της *«κυριαρχίας»* του και επιβεβαιώνει τη *«δημόσια ή πολιτική αυτονομία»* του, δηλαδή την ικανότητά του να αυτό-προσδιορίζεται συλλογικά και να αυτό-κυβερνιέται²³.

22 Για τη σημασία της συλλογικής αυτονομίας ή αυτό-θέσμησης στην δημοκρατική πολιτική σκέψη, και ειδικά στην σκέψη του Κ. Καστοριάδη, βλέπε τις σχετικές μελέτες, που δημοσιεύτηκαν στη μνήμη του, στο συλλογικό τόμο *«Ψυχή-Λόγος- Πόλις»*, Ύψιλον/Βιβλία, 2007, των Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη, σ. 159-174, και κυρίως τη μελέτη του Κ. ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΥ, Ελευθερία και δημοκρατική πολιτική στη σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη, σ. 215-228 (218-220, 225-227).

23 Η σύλληψη αυτή αποδίδεται στον Ρουσό, ο οποίος πρώτος επισήμανε ότι ο λαός είναι κυρίαρχος όταν είναι αυτόνομος και είναι αυτόνομος όταν θέτει ο ίδιος τους νόμους στους οποίους υπόκειται, είναι ταυτόχρονα δημιουργός του νόμου και αντικείμενο της ρύθμισής του, J. J. ROUSSEAU, *Du contrat social*, Livre, I, chap. VI, « Trouver une forme d'association qui défend et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle ... chacun s'unissant a tous n'obéisse pourtant qu' à lui-même et reste aussi libre qu'auparavant ». Βλέπε σχετικά P. ROSANVALLON, *L'Histoire du mot démocratie à l'époque moderne*, σε *‘ Situations de la Démocratie’*, Paris, Le Seuil, 1993, σ. 11-29: για τον Ρουσό «οι υπήκοοι και οι κυρίαρχοι είναι οι ίδιοι άνθρωποι ιδωμένοι μέσα από διαφορετικές σχέσεις». Η δημοκρατία για τον Ρουσό -αλλά και για τον Montesquieu- θεμελιώνεται πάνω σε δύο αρχές στην αυτοκυβέρνηση και στην άμεση νομοθεσία του λαού (σ. 12). Η θέση αυτή του Ρουσό συμπίπτει με την κατηγορική προσταγή του ορθού λόγου στο έργο του Καντ, σύμφωνα με την οποία ο πολίτης οφείλει να μην «υπακούει σε κανένα άλλο νόμο παρά μόνον σε εκείνο που έδωσε την συγκατάθεσή του», βλέπε γενικότερα για την πολιτική αυτονομία και τη σημασία του στη σύγχρονη δημοκρατία, ERNST-WOLFGANG BOECKENFOERDE, *Principes de la démocratie, forme politique et forme de gouvernement*, σε *Le droit, l'Etat et la Constitution démocratique*, Bruylant, LGDJ, 2000, σ. 285, και ελληνική απόδοση, «Συμβολές στη θεωρία για το κράτος και την πολιτική αυτονομία», τη μελέτη *«Το μέλλον της πολιτικής αυτονομίας. Δημοκρατία και κρατικό φαινόμενο υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης, της ευρωπαϊκής ενοποίησης και του ατομισμού»*, Παπαζήση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2001, σ. 87. Περισσότερα για το θέμα αυτό από την πιο πρόσφατη ιταλική βιβλιογραφία, G. DUSO, *Genesi e aporie dei concetti della democrazia moderna*, στο *‘Oltre la Democrazia’*, (A cura di G. Duso), Roma, Carocci, 2004, σ. 117-118 και N. BOBBIO, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, Παρατηρητής, 1993 σ. 33 και αγγλική απόδοση

Αν μεταφέραμε το πρόταγμα της αυτό-κυριαρχίας ή πολιτικής αυτονομίας, στα σύγχρονα συστήματα διακυβέρνησης, τότε ο ιδεατός ορισμός²⁴ της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ο οποίος συμπεκνώνεται, από την εποχή του Κέλσεν, στην «ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνωμένων»²⁵, θα μπορούσε και αυτός να βρεί τον εαυτό του στην ιδέα της *αυτοκυριαρχίας ή αυτονομίας του λαού*. Ο λαός αντλεί την κυριαρχία του από τον εαυτό του και όχι από κάποια εξωγενή ή έξω από την κοινωνία δύναμη, π.χ. από το Θεό ή από άλλες μεταφυσικές δυνάμεις.

***Ο Δήμος ως σύνολο και σώμα ενιαίο: «και γίνεσθαι συνελθόντων
ὥσπερ έναν άνθρωπον το πλήθος...»,***

ΕΝ ΤΩ ΠΟΛΛΩ ΕΝΙ ΤΑ ΠΑΝΤΑ. Κρατώντας τη θέση του Αριστοτέλη, σχετικά με την αυτό-αναγόρευση του Δήμου σε *κυρίαρχο*, θα πρέπει, ωστόσο, αμέσως να την συμπληρώσουμε με την ιστορική επισήμανση ότι η λέξη «Δήμος» δεν δηλώνει, στην αρχαία Ελλάδα, όπως σήμερα, απλώς μια τοπική-γεωγραφική συνένωση συντοπιτών, αλλά μια *συνένωση συμπολιτών που μπορεί να συναθροίζεται και να συναποφασίζει οργανωμένα και εύτακτα στην εκκλησία του Δήμου της Αθήνας* καθώς και στις εκκλησίες των μικρών δήμων και να ασκεί διοίκηση και διαχείριση των κοινών ως *σώμα και ενιαίο σύνολο* μέσω αιρετών Αρχών ²⁶. Η πολιτική υπόσταση του Δήμου εκδηλώνεται, όπως είδαμε, όταν το πλήθος εκκλησιάζεται και αποφασίζει ως *σώμα*. Τότε και μόνον τότε, δηλαδή στην εκκλησία του δήμου και στις άλλες συλλογικές αρχές, το

²⁴The Future of Democracy, Polity Press, 1987, σ. 30. Από ελληνόφωνη βιβλιογραφία κυρίως τη σύντομη διάλεξη Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της σήμερα, Ύψιλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1999.

²⁴ Ο ορισμός που δίνουμε της Δημοκρατίας είναι κανονιστικός (définition prescriptive) και όχι περιγραφικός, (descriptive). Ορίζει πώς θα έπρεπε να είναι η δημοκρατία με βάση μια ιδεατή μορφή της και όχι πώς είναι στην πραγματικότητα. Ποιο είναι το ιδεώδες που την συνέχει και την καθοδηγεί. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο ιδεατός ορισμός αγνοεί την πραγματικότητα, διότι από την πραγματικότητα ξεκινά, την οποία και λαμβάνει σοβαρά υπόψη του. Όμως, δεν αρκείται στο να την περιγράψει, αλλά επιδιώκει και να τη ρυθμίσει και την κατευθύνει. Να προσανατολίσει την δημοκρατική πράξη και οργάνωση προς ένα ιδεώδες. Οι δύο οπτικές δεν είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους, η μία στηρίζει και προσδιορίζει την άλλη ή εξαρτάται από αυτήν. Χωρίς την αναφορά στην πραγματικότητα το κανονιστικό «δέον» είναι απραγματοποίητο. Αυτό που «είναι» δεν μπορεί να ξεχωρίσει από αυτό που «πρέπει να είναι». Χωρίς την ιδεατή της μορφή η δημοκρατία δεν είναι αυτό που δηλώνει ή υποδηλώνει η λέξη, δηλαδή «κράτος» του «δήμου», δεν είναι καν δημοκρατία. (Βλ. γι'αυτά G. SARTORI, ό.π, σ. 12, και 52 επ.). Όσο αναγκαίος είναι μεθοδολογικά ο διαχωρισμός μεταξύ περιγραφικού και κανονιστικού ορισμού, ώστε να αποφεύγεται η σύγχυση των δύο, άλλο τόσο χρειάζεται να γνωρίζουμε ότι ο ένας δεν μπορεί χωρίς τον άλλο.

²⁵ «Ιδεατά, η δημοκρατία είναι μία μορφή κράτους ή κοινωνίας στην οποία η γενική θέληση σχηματίζεται, ή -χωρίς απεικόνιση- η έννομη τάξη δημιουργείται από αυτούς τους οποίους καλείται να ρυθμίσει. Δημοκρατία σημαίνει ταυτότητα υποκειμένου και αντικειμένου της εξουσίας, κυβερνητών και κυβερνωμένων, κυβέρνηση του λαού δια του λαού». HANS KELSEN, La démocratie, sa nature- sa valeur, (αρχική έκδοση, 1932), (γαλλική μετάφραση, 1988), Economica, σ. 25, και 20).

²⁶ Για όλα αυτά και ειδικά για τη σημασία των μικρών δήμων της Αττικής, βλέπε πιο κάτω,

πλήθος εμφανίζεται σαν να είναι «ένα» υποκείμενο²⁷: «οι γαρ πολλοί κύριοι εἰσὶν οὐχ ὡς ἕκαστος ἀλλὰ πάντες»²⁸.

Ὡς πολιτική ἐνότητα συσκέπτεται καὶ αποφασίζει ὁ Δῆμος στὴν ἐκκλησία τοῦ Δήμου, στὴν Ἠλιαία ἢ στὴ Βουλὴ καὶ βέβαια καὶ στοὺς μικροὺς δήμους, στὶς μικρὲς τοπικὲς κοινότητες ποὺ φθάνουν τὶς 139, τὸν ἀριθμὸ 29. Αποφασίζει περὶ παντὸς ποὺ ἀφορὰ τὰ κοινὰ, ὡς ἐνιαῖο σῶμα, ποὺ ἐνοποιεῖ σὲ ἓνα σύνολο τοὺς πολῖτες τοῦ κάθε δήμου: «οὐ γὰρ ὁ δικαστὴς οὐδ' ὁ βουλευτὴς οὐδ' ὁ ἐκκλησιαστὴς ἀρχῶν ἐστὶν ἀλλὰ τὸ δικαστήριον, καὶ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος»³⁰.

Ὁ Ἡρόδοτος στὶς ἱστορικὲς ἀφηγήσεις τοῦ ἀποκαλεῖ τὴ δημοκρατία ἰσονομία καὶ τονίζει ρητὰ τὸ πρωταρχικὸ χαρακτηριστικὸ της, ποὺ εἶναι μὲν ἡ κυριαρχία τοῦ πλήθους, ἀλλὰ τοῦ πλήθους ὡς ἐνότητας, ὡς ἐνιαῖο σῶμα. Αὐτὸ ὅμως ποὺ καθιστᾷ δυνατὴ τὴ πρόσληψη τοῦ πλήθους, ὡς ἐνότητας εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἴδιου ὡς «πλήθος ἀτόμων πολιτικά ἴσων». Ὁ λόγος τοῦ Οτάνη εἶναι ἐπ' αὐτοῦ πολλαπλὰ ἐπικαιρὸς καὶ σημαντικὸς. Πρῶτον, διότι θεμελιώνει τὴ δημοκρατία *στὴν ἰσονομία*, δεῦτερον, διότι στέκεται καὶ μιλᾷ *στο 'μέσον' τῶν Περσῶν* (ἐς μέσον Πέρσῃσι καταθεῖναι τὰ πρήγματα...), φέρνει καὶ συζητᾷ, δηλαδή, *τὰ δημόσια πράγματα* *στο «κέντρον» ἢ στὴν ἀγορὰ τῆς Πόλεως* καὶ ἀπαιτεῖ οἱ ἀποφάσεις νὰ ἀναφέρονται «ἐς τὸ κοινόν», καὶ τρίτον, καὶ κυρίως διότι θεωρεῖ ὅτι *στὴν πολλαπλότητα ἢ στο πλήθος βρίσκονται τὰ πάντα*, ἀπὸ ἐκεῖ ἐκπορεύονται ὅλα.

Τὸ κέντρο ἀναφοράς, ἡ πηγὴ προέλευσης, ἡ ὑπατὴ βαθμίδα ἀναγωγῆς καὶ ἐνοποιήσεως ὅλων τῶν ἀποφάσεων καὶ ἐνεργειῶν μίας πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι ἡ *ἐνοποιημένη πολλαπλότητα*: «ἐν τῷ πολλῷ ἐνὶ τὰ πάντα»³¹.

ΔΗΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ— Ὁ Δῆμος πολιτογραφήθηκε ὡς θεσμός κατ' ἐξοχὴν τῆς Δημοκρατίας μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη³². Δήλωνε, ὅταν καθιερώθηκε, μὴ τοπικὴ κοινότητα, μὴ τοπικὴ συνένωση «προσώπων» μὲ κριτήριον ὄχι τὴν καταγωγὴν τοὺς, τὴν συγγένειά τοὺς ἢ τὴν κοινωνικὴν τοὺς προέλευση, ὅπως μέχρι τότε, ἀλλὰ τὴν κοινὴ ἐντοπιότητα, τὴ διαμονὴν τοὺς στὸν ἴδιο

²⁷ Πολιτικά, 1292a, 11: «μόναρχος γὰρ ὁ δῆμος γίνεται, σύνθετος εἰς ἐκ πολλῶν• οἱ γὰρ πολλοὶ κύριοι εἰσὶ οὐχ ὡς ἕκαστος ἀλλὰ πάντες».

²⁸ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1282a 38 «Ὡστε δικαίως κύριον μεζόνων τὸ πλήθος, ἐκ γὰρ πολλῶν ὁ δῆμος καὶ ἡ βουλὴ καὶ τὸ δικαστήριον, καὶ τὸ τίμημα δὲ πλείον τὸ πάντων τούτων ἢ τὸ τῶν καθ' ἓνα καὶ κατ' ὀλίγους μεγάλαις ἀρχαῖς ἀρχόντων». Σὲ ἄλλο χωρίο: «... τοὺς μὲν πολλοὺς, ὧν ἕκαστον ἐστὶν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας...» (Πολιτικά, 1281 a, 41 -1281b, 1-3

Καὶ ἀλλοῦ, Πολιτικά, 1283 b 30-35: «Ἀλλωστε σὲ ὅσους διεκδικοῦν τὴν ἐξουσίαν μὲ κριτήριον τὴν ἀρετὴν, τὸ ἴδιο καὶ σὲ ὅσους τὴ διεκδικοῦν μὲ κριτήριον τὸν πλοῦτον, μποροῦν τὰ ευρύτερα λαϊκὰ στρώματα νὰ ἀντιτάξουν τὸ ἐξῆς δίκαιον ἐπιχείρημα: «οὐδὲν γὰρ κωλύει ποτὲ τὸ πλήθος εἶναι βέλτιον τῶν ὀλίγων καὶ πλουσιώτερον, οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς ἀθρόους»'.

²⁹ Τὴν τεράστια σημασία τῶν μικρῶν δήμων γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία τονίζει ὁ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὁ.π., καὶ ὁ Δ. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Μαθήματα ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία, ἐκδόσεις τοῦ εικοστοῦ πρώτου, 2014, σ. 89 καὶ 95: «Γιὰ ὁρισμένους μελετητὲς ὁ ὅρος δημοκρατία δὲν δηλώνει τὴν ἐξουσίαν τοῦ Δήμου τῶν Ἀθηναίων ἀλλὰ τὴν ἀφανὴ ἐξουσίαν τῶν πολυάριθμων μικρῶν ἀθηναϊκῶν δήμων».

³⁰ Πολιτικά III, 1282 a 34, 40

³¹ ΗΡΟΔΟΤΟΥ, Ἱστορίαι, III, Θάλεια, 80-82, δια στόματος Οτάνη: «πλήθος δὲ ἀρχῶν πρῶτα μὲν ὄνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην. Δεύτερα δὲ τούτων τῶν; ὁ μόνναρχος ποιεῖ οὐδέν• *πάλλω μὲν ἀρχαῖς ἀρχεῖ, υπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλευόμενα δὲ πάντα ἐς τὸ κοινόν ἀναφέρει*· τίθεμαι ὧν γνώμην μετέντας ἡμέας μουνναρχίην τὸ πλήθος ἀέξειν• *ἐν γὰρ τῷ πολλῷ ἐνὶ τὰ πάντα*...»

³² Γιὰ ὅλα αὐτὰ, ἀντὶ ἄλλων, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π., σ. 15 ἐπ.

τόπο³³. Ο Δήμος αντικατέστησε στην αθηναϊκή δημοκρατία, τις παραδοσιακές θρησκευτικές ή οικογενειακές κοινότητες των 'φατριών' και των 'φυλών', που βασίζονται στην κοινή λατρεία ή καταγωγή και συγκροτούσαν την καλούμενη «πολιάδα κοινότητα»³⁴. Η πολιάδα κοινότητα αποτελεί μια κοινότητα πολιτισμική, που συσσωμάτωνε και ενσωμάτωνε οικογένειες, φατρίες και φυλές, που είχαν κοινά έθιμα παραδόσεις μύθους και αξίες. Διακρινόταν ως έννοια από τις συγγενείς έννοιες πόλις, έθνος, οικισμός κ.ά.. Η πολιάδα κοινότητα δεν αντιπαρατίθεται, πάντως, προς την Πόλη, δεν αντιδιαστέλλεται απ' αυτήν, όπως στο σύγχρονο κράτος η κοινωνία, αλλά συμπλέκεται μαζί της αρμονικά³⁵.

Γι' αυτό και η δημιουργία του Δήμου δεν κατήργησε τις φατρίες ούτε τις φυλές, απλώς τις αναδιέταξε και τοποθέτησε πάνω από αυτές μια άλλη συνένωση καθαρά πολιτική, απαλλαγμένη από κριτήρια πολιτισμικά, λατρευτικά ή φυλετικά. Κριτήριο της συνένωσης δεν είναι πλέον η αιματογένεια αλλά η εντοπιότητα. Και αυτό αποτυπώνεται στο όνομα των δημοτών, που δεν αποκαλούνται με βάση την καταγωγή τους ή το γένος τους, αλλά με βάση το προσωπικό όνομα, το πατρώνυμο και τον δήμο στο οποίο ανήκουν³⁶. Η υπέρβαση έτσι μέσω του Δήμου της «πολιάδας κοινότητας», στην οποία κυριαρχούσαν οι αιματογενείς και λατρευτικοί προσδιορισμοί, προσδίδει στο Δήμο το κύριο διακριτικό του γνώρισμα, αυτό που κυρίως τον χαρακτηρίζει: **τον «πολιτικό» του χαρακτήρα.**

Συνοψίζοντας

ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ-Τον περιεκτικότερο ορισμό της αρχαίας δημοκρατίας τον ανευρίσκομε, πάντως, κατά την γνώμη μου, σε μία σύνθεση στοιχείων που κείνται αποθησαυρισμένα στα Πολιτικά του Αριστοτέλη, και μάλιστα στο έκτο βιβλίο, όπου, αναλύονται τα διάφορα είδη της δημοκρατίας. Αναζητώντας το άριστο πολίτευμα, ο σταγυρήτης

33 Ibidem.

34 Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, σ. 57-67.

35 Είναι, κατά γνώμη μου, εξαιρετικά σημαντικές οι αναλύσεις για την πολιάδα κοινότητα του Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ό.π., σ. 15-19 και 57-67, και ιδίως οι σκέψεις του που αφορούν τον σχετικό αυτόνομο χαρακτήρα της πολιάδος κοινότητας σε σχέση με την Πόλη και την οργάνωση μέσω αυτής της πολιτική κοινωνίας, η οποία πάντως δεν θίγει ούτε υποκαθιστά τις δομές και λειτουργίες της «πολιάδας κοινότητας», δηλαδή τις σχέσεις και πρακτικές που βασίζονται σε κοινά ήθη και έθιμα και συνυφαίνονται στους κόλπους της οικογένειας, του οίκου, της φατρίας και της φυλής. Οι σχέσεις πολιτικής κοινωνίας και πολιάδας κοινότητας δεν είναι αντιθετικές, η πρώτη στηρίζεται στη δεύτερη, την προϋποθέτει και διατηρεί σχέσεις αρμονικές μαζί της: «η πολιάδα κοινότητα δεν έπαυε να είναι για το κράτος-πόλη ο έσχατος λόγος υπάρξεώς του... η πολιάδα κοινότητα είχε ένα χώρο αποκλειστικά δικό της, χώρο ά-πολιτικό.» (σ. 19).

36 Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ό.π., σ. 104. Για το ίδιο ζήτημα αναλυτικότερα CLAUDE MOSSE, Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα, Σαββάλας, 1996, σ. 45. Συμπίπτουν ως προς το θέμα αυτό και οι αναλύσεις και διαπιστώσεις της μαρξίστριας θεωρητικού ΕΛΕΝ ΜΕΙΚΣΙΝΣ ΓΟΥΝΤ, Η δημοκρατία ενάντια στον καπιταλισμό, Για μια ανανέωση του ιστορικού υλισμού, εκδ. Στάχυ, 1998, σ. 204-209, η οποία επισημαίνει και αυτή εύστοχα ότι ο δήμος, ως συστατική μονάδα της πόλεως, ήταν το θεμέλιο της δημοκρατίας. Η ιδιότητα του δημότη αθηναίουδιότι η οικονομική συνέπεια αυτού του πολιτικού status ήταν ένας «εξαιρετικός βαθμός ελευθερίας για τον χωρικό από εξω-οικονομικές αξιώσεις με τη μορφή της γαιοπροσόδου και του φόρου». Η αρχαία δημοκρατία, όπως και η σύγχρονη έχουν κοινό χαρακτηριστικό την αποσύνδεση της ιδιότητας του πολίτη από το κοινωνικό-οικονομικό status του. Στην Αθήνα, σε αντίθεση με τη σύγχρονη δημοκρατία της αγοράς, η «ιδιότητα του πολίτη σήμαινε ότι οι μικροί παραγωγοί και ιδιαίτερα οι χωρικοί και οι τεχνίτες, που ήταν οι περισσότεροι, ήταν απαλλαγμένοι από την οικονομική εκμετάλλευση. Δεν υπάγονταν στους καθαρά οικονομικούς εξαναγκασμούς της έλλειψης ιδιοκτησίας» (σ. 208). Ο Δήμος στην αρχαία Ελλάδα δεν είχε συγκεκριμένο κοινωνικό ή ταξικό περιεχόμενο –αν κάνει κανείς βέβαια αφαίρεση από τον δουλοκτητικό-ταξικό χαρακτήρα της, επειδή οι δούλοι δεν ήταν πολίτες- και σε αυτό ακριβώς διαφέρει η αρχαία δημοκρατία από τη σύγχρονη.

φιλόσοφος παραθέτει αρχικά, τα θεμελιώδη κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα κάθε δημοκρατικού πολιτεύματος³⁷.

Αυτά είναι:

α) η (δημόσια) ελευθερία που έχει κάθε πολίτης και όλοι με τη σειρά τους να μετέχουν εξ ίσου των κοινών και να αναλαμβάνουν αξιώματα, να είναι εκ περιτροπής άρχοντες και αρχόμενοι, *το εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν*.

β) η ανάδειξη των πολιτών στα αξιώματα να γίνεται με κλήρωση και όχι με εκλογή: *«το κληρωτάς είναι τα αρχάς ή πάσας ή όσαι μη εμπειρίας δέονται ή τέχνης»* (Πολιτικά, 1294β, 8 και 1317b, 20-21)

γ) η *τυπική ή αριθμητική πολιτική ισότητα των πολιτών*, αναγκαία λογική συνέπεια της κυριαρχίας σε ένα τέτοιο πολίτευμα του πλήθους,

δ) η λήψη των αποφάσεων στην εκκλησία του Δήμου με βάση την *αρχή της πλειοψηφίας*, της θέλησης των περισσότερων

ε) η ελευθερία του να ζει κανείς όπως θέλει και να ορίζει τον εαυτό του, δηλαδή η *ατομική αυτονομία* ή ο ατομικός αυτοπροσδιορισμός, και

ε) ως συνέπεια παρά ως όρος όλων τα προηγούμενων, *το να μη εξουσιάζεται τελικά κανείς από κανένα, παρά μόνο από το απρόσωπο δίκαιο: «εντεύθεν δ' ελήλυθεν το μη άρχεσθαι, μάλιστα μεν υπό μηδενός, ει δε μη κατά μέρος και συμβάλλεται ταύτη προς την ελευθερία την κατά ίσον»*

Το τελευταίο γνώρισμα μιας δημοκρατικής πολιτείας ανακύπτει από την κυριαρχία του νόμου ή την Εunoμία, που θα εξεταστεί στο τέλος.

II. Η δημοκρατία με όρους σύγχρονους

Διαφορές και ομοιότητες της αρχαίας σε σχέση με την σύγχρονη δημοκρατία

Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΗΣ Η ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ_ Επικρατεί η αντίληψη ότι η αρχαία δημοκρατία αποτελεί μια ιστορική μορφή άμεσης δημοκρατίας, αφού το πλήθος ασκεί εξουσία δια του Δήμου, άμεσα, χωρίς τη μεσολάβηση αντιπροσώπων ή Αρχών. Η αντίληψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται ούτε από την ιστορική έρευνα ούτε από την πολιτική γραμματεία της εποχής. Μπορεί στην εκκλησία του Δήμου να είχαν δικαίωμα να μετάσχουν, δυνητικά, όλοι οι αθηναίοι πολίτες (άνδρες), η διοίκηση και διαχείριση ωστόσο των δημόσιων υποθέσεων, η διακυβέρνηση της Πόλεως είχε ανατεθεί σε πολυάριθμες αρχές,

37 «Υπόθεσις με ούν της δημοκρατικής πολιτείας ελευθερία· τούτο γάρ λέγειν ειώθασιν, ως εν μόνη τη πολιτεία ταύτη μετέχοντας ελευθερίας, τούτου γαρ στοχάζεσθαι φασί πάσαν δημοκρατίαν. Ελευθερία δε έν μεν το εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν. και γαρ το δίκαιον το δημοτικόν το ίσον έχειν εστί κατ' αριθμόν αλλά μη κατ' αξίαν, τούτου δ' όντος του δικαίου το πλήθος αναγκαίον είναι κύριον, και ό, τι αν δόξη τοις πλείοσι, τούτ' είναι τέλος και τούτ' είναι το δίκαιον, φασίν γαρ δειν ίσον έχειν έκαστον των πολιτών · ώστε εν ταις δημοκρατίαις συμβαίνει κυριωτέρους είναι τους απόρους των ευπόρων, πλείους γαρ είσι κύριον δε τοις πλείοσι δόξαν. ...έν δε το ζήν ως βούλεται τις, τούτο γαρ της ελευθερίας έργον είναι φασίν, έπερ του δούλου όντος το ζήν μη ως βούλεται. Της μεν ούν δημοκρατίας όρος ούτος δεύτερος· εντεύθεν δ' ελήλυθεν το μη άρχεσθαι, μάλιστα μεν υπό μηδενός, ει δε μη κατά μέρος και συμβάλλεται ταύτη προς την ελευθερία την κατά ίσον ...». (Πολιτικά, VI, 1317a 40 – 1317b 1- 17).

μονοπρόσωπες ή πολυπρόσωπες, που είτε επιλέγονταν είτε κληρώνονταν με εξαίρεση τα αξιώματα που απαιτούσαν ειδικές γνώσεις ή ικανότητες.

Και πάντως, η διαφορά της σύγχρονης από την αρχαία δημοκρατία δεν έγκειται, όπως πιστεύεται, στο ότι η πρώτη κυβερνιέται δια αντιπροσώπων, ενώ η δεύτερη είναι άμεση, επειδή κυβερνά απ'ευθείας ο Δήμος χωρίς τη μεσολάβηση αρχών. Διότι στην αρχαία δημοκρατία υπήρχαν και λειτουργούσαν πολλές δημόσιες αρχές, αιρετές που ασκούσαν κυβερνητικά ή διοικητικά καθήκοντα. Έτσι ήταν, μεταξύ πολλών, η Βουλή των πεντακοσίων, ο Άρειος Πάγος, η Ηλιαία ή άλλα δικαστήρια, οι Πρυτάνεις, οι Επιστάτες των Πρυτάνων, οι Έφοροι κ.ά.

Άλλωστε στην Εκκλησία του Δήμου, που ήταν το κατ'έξοχην νομοθετικό σώμα, και πάντως το σώμα που μπορούσε να αποφασίσει για τα πάντα χωρίς περιορισμό θεματικό, συμμετείχαν κατ' ανώτατο όριο 6.000 χιλιάδες πολίτες από τους 35.000 έως 50.000 αθηναίους και το σώμα αυτό συνερχόταν ορισμένες φορές μόνον το χρόνο, όταν το συγκαλούσαν οι Πρυτάνεις και συζητούσε με συγκεκριμένη ημερήσια διάταξη, πάνω σε θέματα που ετοίμαζε η Βουλή των πεντακοσίων με τη μορφή «προβουλευμάτων» ή με τη μορφή σχεδίων προ-αποφάσεων³⁸. Οι αγορητές ήταν και αυτοί περιορισμένοι και καλά προετοιμασμένοι εκ των προτέρων. Επρόκειτο συνήθως για επαγγελματίες ρήτορες που είχαν προετοιμαστεί για την αγόρευσή τους. Θεωρητικά στη συζήτηση θα μπορούσαν να συμμετάσχουν όλοι οι πολίτες αλλά στην πράξη λάμβανε μέρος ένας περιορισμένος μόνον αριθμός πολιτών και η συζήτηση διεξαγόταν μεταξύ προκαθορισμένων αγορητών. Συχνά μάλιστα η όλη διαδικασία κατάρχη σε απλή λογομαχία και η συζήτηση σε ρητορική αντιπαράθεση.

Καθοριστικό ρόλο για την λειτουργία της Εκκλησίας έπαιζε, πάντως, η Βουλή των πεντακοσίων που συνερχόταν σχεδόν καθημερινά και συζητούσε και ετοίμαζε τα θέματα και τις αποφάσεις της Εκκλησίας. Η Βουλή θα μπορούσε να παρομοιαστεί με το σημερινό υπουργικό συμβούλιο. Ήταν το πλέον σημαντικό και αποφασιστικό όργανο της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ετοίμαζε αποφάσεις και διαμόρφωνε εισηγήσεις, τέτοιες ώστε να μπορούν να γίνουν αποδεκτές και σεβαστές από την εκκλησία. Η μεγάλη αξία της πάντως βρισκόταν στην αντιπροσωπευτικότητά της, αφού όλοι από όλες τις φυλές και τους δήμους ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν με τη σειρά τους τουλάχιστον μια φορά στη ζωή τους το αξίωμα του βουλευτή³⁹. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που την διαφοροποιούσε ήταν βέβαια ότι η ανάδειξη στα πολιτικά αξιώματα γινόταν με κλήρωση και όχι με εκλογή, όπως στη σύγχρονη.

Αυτά και άλλα πολλά, σχετικά, στοιχεία στηρίζουν βάσιμα την υπόθεση ότι το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας βρισκόταν πιο κοντά -τόσο εξ αιτίας των πολλαπλών αιρετών δημόσιων αρχών που διέθετε, οι οποίες ασχολούνταν με τα της διοίκησης της πόλης και τα κοινά, όσο και εξ αιτίας του τρόπου που λειτουργούσε η εκκλησία του Δήμου- στη σημερινή αντιπροσωπευτική δημοκρατία παρά σε οποιοδήποτε ιδεατό πρότυπο άμεσης δημοκρατίας⁴⁰.

Η διάκριση πάντως μεταξύ έμμεσης ή αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας, που χρησιμοποιείται για να διακρίνουμε την αρχαία από την σύγχρονη, είναι παραπλανητική και δεν είναι επιστημονικά δόκιμη. Ο όρος εξάλλου «άμεση δημοκρατία» εφευρέθηκε για να γίνει αντιδιαστολή προς την αποκαλούμενη σύγχρονη «αντιπροσωπευτική» δημοκρατία, που είναι και αυτός λανθασμένος, διότι η δημοκρατία ως πολίτευμα δεν ορίζεται από τον τρόπο

38 Ο ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «θα ήταν λάθος να εντοπίσουμε την πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας στην εκκλησία του Δήμου. Γιατί θα ήταν απλοϊκό να φαντασθούμε πως μπορούσε να λειτουργήσει ένα κράτος σαν το αθηναϊκό με μόνο αποφασιστικό όργανο την εκκλησία του Δήμου, που συνερχόταν τέσσερις φορές στις τριανταπέντε μέρες της κάθε πρυτανείας».

39 Δημήτρης Κυρτάτας, σ. 90.

40 Για όλα αυτά, εκτενώς, τις επισημάνσεις του ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΥΡΤΑΤΑ, Μαθήματα από την Αθηναϊκή Δημοκρατία, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2014, σ. 88: «Με τον τρόπο της η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία», και εν πάση περιπτώσει «το σημαντικότερο δίδαγμα της αθηναϊκής δημοκρατίας βρίσκεται στον συνδυασμό μιας άμεσης με μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία», σ. 95

διακυβέρνησης, δηλαδή από τον τρόπο συγκρότησης και άσκησης της κυβέρνησης, αλλά από το ποιος αναγνωρίζεται φορέας της κυριαρχίας, στο όνομα, δηλαδή, τίνος κυβερνιέται μια χώρα. Όταν η διακυβέρνηση της χώρας γίνεται μέσω ενός αντιπροσωπευτικού σώματος, όπως είναι το Κοινοβούλιο, σημαίνει ότι η χώρα έχει ως σύστημα διακυβέρνησης το αντιπροσωπευτικό και όχι π.χ. το δεσποτικό ή το αριστοκρατικό ή το θεοκρατικό ή ένα προσωποπαγές τυραννικό. Και δεν είναι πάντως το σύστημα διακυβέρνησης που κάνει ένα πολίτευμα δημοκρατικό, αλλά η πηγή νομιμοποίησης της εξουσίας του. Άλλο πράγμα είναι το σύστημα διακυβέρνησης και άλλο το πολίτευμα⁴¹. Η ταύτιση άλλωστε της δημοκρατίας με το αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης αδικεί και παραμορφώνει το δημοκρατικό πολίτευμα, του οποίου προσδιοριστικό στοιχείο είναι ότι πηγή και τίτλος νομιμοποίησης όλων των εξουσιών είναι ο λαός και όχι ο μονάρχης ή μια ολιγαρχία αρχόντων.

Είναι αλήθεια ότι αυτό που χαρακτηρίζει, πράγματι, την αθηναϊκή δημοκρατία είναι η υποχρεωτική, εκ περιτροπής ανάληψη τέτοιων, πολιτικών, καθηκόντων από όλους του πολίτες μέσω της κλήρωσης⁴²: «Όλοι οι άρχοντες επιλέγονται από όλους του πολίτες. Όλοι οι πολίτες εξουσιάζουν τον καθένα και ο καθένας χωριστά με τη σειρά τους όλους. Με κλήρο απονέμονται τα πολιτικά αξιώματα ή όλα ή όσα δεν απαιτούν εμπειρία και ικανότητα», συνοψίζει ο Αριστοτέλης⁴³. Η κλήρωση έπαιζε πράγματι καθοριστικό ρόλο στην εκλογή ορισμένων πολιτικού χαρακτήρα αξιωμάτων και κυρίως στην επιλογή των βουλευτών, στην Βουλή των πεντακοσίων, που ήταν ένα όργανο σημαντικό στην άσκηση της νομοθετικής και κυβερνητικής εξουσίας από την εκκλησία του Δήμου. Θα ήταν όμως υπερβολικό να λεχθεί ότι η επιλογή γενικά των αρχόντων στην αθηναϊκή δημοκρατία βασιζόταν αποκλειστικά στην κλήρωση και ότι δεν υπήρχαν αρχές που ενεργούσαν κατ'εξουσιοδότηση της εκκλησίας και στο όνομά της⁴⁴.

ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ ΔΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ -Το κλειδί, πάντως, κατανόησης της αρχαίας δημοκρατίας σε αντιδιαστολή προς την σύγχρονη αντιπροσωπευτική βρίσκεται, όπως έχουμε τονίσει στην οικεία παράγραφο, στη σχέση δήμου και πλήθους. Η διάκριση των δύο αυτών σχημάτων είναι λεπτή και δυσδιάκριτη, όσο και κρίσιμη. Στην αθηναϊκή δημοκρατία, η κυριαρχία ανήκε μεν στο Πλήθος, το οποίο αυτό-προσδιοριζόταν μέσα από τις διαδικασίες δυνητικής συμμετοχής των πολιτών στην εκκλησία του Δήμου και στα άλλα κυβερνητικά ή δικαστικά όργανα της Πόλης. Το πλήθος μπορούσε να ασκήσει και εκδηλώσει την κυριαρχία του δια της εκκλησίας του Δήμου, χάρις στη διαμόρφωση, όπως τονίσαμε, ενός δημόσιου, κοινού χώρου, κοινής διαβούλευσης και απόφασης, της *Αγοράς του Δήμου*. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι στην αρχαία δημοκρατία το πλήθος αυτοπροσδιοριζόταν επειδή αυτό-κυβερνιόταν από τον Δήμο⁴⁵, που αποτελούσε το ενεργό και αδιαίρετο μέρος του Πλήθους, χωρίς να είναι ή να

41 Βλέπε για τη διάκριση πολιτεύματος και συστήματος διακυβέρνησης

42 Για τη διαφορά αυτή μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας, που είναι θεμελιώδης, βλέπε την εξαιρετική μονογραφία του BERNARD MANIN, *Principes du gouvernement représentatif*, Champ, Flammarion, σ. 17-61, ο οποίος επικεντρώνει την ουσιαστική διαφορά αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας στην κλήρωση των πολιτικών αρχόντων. Την θέση αυτή αποκρούσει πειστικά ο Κυρτάτας όπως επισημαίνουμε και πιο κάτω.

43 Πολιτικά 1317 b 17-21 «..τα τοιαύτα δημοτικά · το αιρείσθαι τας αρχάς πάντας εκ πάντων, το άρχειν πάντας μεν εκάστων έκαστον δ'εν μέρει πάντων, το κληρωτάς είναι τας αρχάς ή πάσας ή όσα μη εμπειρίας δέονται και τέχνης, το μη από τιμήματος μηθενός είναι τας αρχάς ή ότι μικροτάτου, το μη δίδς τον αυτών άρχειν μηδεμίαν ή ολιγάκις ή ολίγας..»(Πολιτικά, 1317b, 17-21).

44 Ο ΚΥΡΤΑΤΑΣ (ο.π., σ. 91) αποκρούει την άποψη ότι η πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας βρίσκεται στην κλήρωση των αρχόντων και αυτό όχι μόνον διότι πολλοί και σημαντικοί άρχοντες με αποφασιστικές εξουσίες εκλέγονταν και δεν κληρώνονταν, αλλά και διότι η κλήρωση ως διαδικασία δεν ήταν επινόηση δημοκρατική αλλά αριστοκρατική και μάλιστα η κλήρωση θεωρείτο ότι είχε θεϊκή επίνευση. Για τον Κυρτάτα το βασικό δημοκρατικό ιδεώδες της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η αρχή της πλειοψηφίας.

45 Εδικά για αυτό Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Η αρχαία και ελληνική δημοκρατία ό.π. σ. 29 επ. και τη μελέτη μου, ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Η αθηναϊκή δημοκρατία ως παράδειγμα αυτοπροσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του δήμου, Τιμητικός τόμος, Ι. Μανωλεδάκη, ΙΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 41-64.

δρά ως αντιπρόσωπός του. Ο Δήμος ήταν το ίδιο το Πλήθος, τη στιγμή που ασκούσε την κυριαρχία του, αυτοπροσδιοριζόμενο, γι' αυτό και αποκαλείτο 'δήμος πληθύν'.

Με αυτήν την έννοια, η αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί ιστορικό παράδειγμα αυτοθέσμησης του Πλήθους, που κυβερνά δια του Δήμου και αυτή είναι η μεγάλη εισφορά της στην ιστορία και θεωρία της δημοκρατίας: ο αυτοπροσδιορισμός του πλήθους δια της αυτοκυβέρνησης του Δήμου⁴⁶.

Στη σύγχρονη δημοκρατία, αντίθετα, η διάκριση λαού και πληθυσμού ή πλήθους δεν είναι ορατή, διότι το πλήθος, ως πληθυσμός έχει εξαφανιστεί από τον σύγχρονο πολιτικό ορίζοντα. Δεν υπάρχει ως πολιτική οντότητα και δεν υπολογίζεται ως μέγεθος στη δημοκρατική θεωρία. Και η μόνη αντιδιαστολή που γίνεται είναι η αντιδιαστολή λαού και αντιπροσωπευτικού σώματος, Βουλής και λαού. Ο λαός ως πλήθος, ο πληθυντικός λαός, ως σύνολο ατόμων ή ομάδων με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά αγνοείται, δεν λαμβάνεται υπόψη και δεν συμμετέχει ως τέτοιο στην πολιτική διαδικασία.

Ο λαός στη σύγχρονη δημοκρατία αντίθετα εκλέγει, ως πολιτική ενότητα και πολιτικό υποκείμενο, αντιπροσώπους που απαρτίζουν το Κοινοβούλιο. Το τελευταίο αποφασίζει ελεύθερα και κατά συνείδηση, αυτονομούμενο από τον λαό, στο όνομα και για λογαριασμό του. Τρεις φυσιογνωμίες, πλήθος ή πληθυσμός, λαός και Κοινοβούλιο, στέκονται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντικριστά και χώρια. Στην αρχαία δημοκρατία, Δήμος, Εκκλησία του δήμου, και Πλήθος αποτελούν στην ουσία ένα και το αυτό πράγμα, συγκροτούσαν μια αδιάσπαστη ενότητα. Εξέφραζαν απλώς τρεις διακριτές στιγμές του ίδιου σώματος, της ίδιας δημοκρατικής διαδικασίας.

Επομένως, αυτό που τελικά κάνει τη διαφορά μεταξύ των δύο ιστορικών μορφών δημοκρατίας, δεν είναι τόσο η πολιτική αντιπροσώπευση στη σύγχρονη και η απουσία κάθε είδους αντιπροσώπων στην αρχαία, όσο η επιλογή των αρχόντων δια μέσου κλήρωσης όλων των πολιτών από όλους τους πολίτες και η υποχρεωτική, εκ περιτροπής, ανάληψη και άσκηση δημόσιων καθηκόντων από όλους πάλι. Η ανταγωνιστική εκλογή άρα σε τακτά χρονικά διαστήματα αντιπροσώπων στο Κοινοβούλιο από όλους του πολίτες, με εντολή να αποφασίζουν στο όνομα του λαού συνολικά, είναι αυτό που κατ'εξοχήν ξεχωρίζει την αντιπροσωπευτική δημοκρατία από την αρχαία⁴⁷. Ούτε η Εκκλησία του Δήμου ούτε οι Άρχοντες ενεργούσαν ως εκλεγμένοι αντιπρόσωποι του πλήθους ή του Δήμου⁴⁸, και μάλιστα στο όνομά του και για λογαριασμό του.

III. Τα κληροδοτήματα της αρχαίας δημοκρατίας:

Η επινόηση, αρχικά, ενός κοινού τόπου συνεύρεσης και διαβούλευσης των πολλών

⁴⁶ ANT. MANITAKΗΣ, ό.π.

⁴⁷ Για τη διαφορά αυτή μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας, που είναι θεμελιώδης, βλέπε την εξαιρετική μονογραφία του BERNARD MANIN ; Principes du gouvernement représentatif, Champ, Flammarion, σ. 17-61.

⁴⁸ Περισσότερα BERNARD MANIN, ό.π., σ. 23 επ.

Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΩΣ «ΚΟΙΝΟΥ ΤΟΠΟΥ» ΣΥΝΕΥΡΕΣΗΣ, ΙΣΗΓΟΡΙΑΣ, ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΠΟΦΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ_ Η ανεκτίμητη εισφορά της αρχαίας ελληνικής πολιτικής φιλοσοφίας και παράδοσης στον σύγχρονο πολιτικό πολιτισμό υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, μαζί με την επινόηση της «πολιτικής», η επινόηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, όχι βέβαια με την μορφή της λαϊκής κυριαρχίας αλλά ως δυνατότητα συλλογικού αυτοπροσδιορισμού του πλήθους δια του Δήμου σε έναν κοινό τόπο διαβούλευσης και συναπόφασης . Το δημοκρατικό πολίτευμα καθιερώθηκε στην αρχαία Ελλάδα και ειδικά στην Πόλη των Αθηναίων με την κατάκτηση της εξουσίας από το Πλήθος και, παράλληλα, με την αναγνώριση, ως ύπατης Αρχής της Πόλης, του Δήμου. Στους πολλούς, δηλαδή στο σύνολο των πολιτών, σε αντιδιαστολή με τον ένα, το μονάρχη, τους ολίγους και την αριστοκρατία, αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και η εξουσία, να αυτό-προσδιορίζονται ως σύνολο, να κυβερνούν και να αποφασίζουν, από μόνοι τους, αυτόνομα και αυτόβουλα, για τα κοινά, άμεσα ή δια αντιπροσώπων.

Το «πλήθος» ωστόσο των πολιτών έγινε κτήτορας της κυριαρχίας και μπόρεσε να κυβερνά, αυτόνομα, επειδή μεταμορφώθηκε σε «Δήμο», επειδή οργανώθηκε, ως σύνολο, και συγκροτήθηκε σε σώμα. Το τελευταίο κατέστη δυνατό χάρις στην επινόηση της Αγοράς του Δήμου. Είναι η συνάθροιση όλων των πολιτών στην Εκκλησία του δήμου, στην Πνύκα, σε έναν ανοικτό δημόσιο χώρο, σε έναν κοινό τόπο συνεύρεσης, διαβούλευσης, ισηγορίας και απόφασης, που έδωσε πολιτική υπόσταση στο πλήθος και το συγκρότησε σε Δήμο. Και είναι η δημιουργία μιας δημόσιας πολιτικής σφαίρας, ενός «κοινού τόπου» για τη διαχείριση των κοινών πραγμάτων και την εξυπηρέτηση του κοινού καλού και συμφέροντος, αυτή που αποτέλεσε τη μεγαλύτερη επινόηση της αρχαίας δημοκρατίας⁴⁹.

Πάνω σ' αυτά τα αχνάρια οργανώθηκε και λειτουργεί και η σύγχρονη δημοκρατία έχοντας, ως θεμελιώδη οργανωτική της αρχή, τη λαϊκή κυριαρχία, την αναγνώριση του λαού, ως σύνολο και πολιτική ενότητα, σε ύπατη αρχή της Πολιτείας και πηγή νομιμοποίησης όλων των εξουσιών. Ο λαός, οργανωμένος σε εκλογικό σώμα, έχει -επειδή λογίζεται ότι είναι ένα «έλλογο και αυτόβουλο υποκείμενο»- τον πρώτο και τελευταίο λόγο για τα κοινά, με την καθημερινή, άτυπη διαμεσολάβηση της κοινής γνώμης. Μια ανοιχτή δημόσια σφαίρα διαρκούς επικοινωνίας και διαμόρφωσης γνώμης και βούλησης μέσω του τύπου και των άλλων μέσων ενημέρωσης είναι αυτή που καθημερινά διαπλάθει την πολιτική βούληση του λαού.

Τα προηγούμενα συμπληρώνονται με την πολιτική ευθύνη των αρχόντων και τη διαρκή πολιτική λογοδοσία τους στο κοινό, στο λαό και στο Κοινοβούλιο. Την πολιτική λογοδοσία των αρχόντων θεωρεί συστατικό στοιχείο της αρχαίας δημοκρατίας ο Αριστοτέλης: «υπεύθυνον δε αρχήν έχει, βουλευόμενα δε πάντα ες το κοινόν αναφέρει», «η γαρ εκκλησία κυρία πάντων των τοιούτων εστίν» (Πολιτικά 1282 a 228-29).

Δημοκρατική μπορούμε, επομένως, να χαρακτηρίσουμε σήμερα, κρίνοντάς την με κριτήρια αρχαίας δημοκρατίας, την εξουσία εκείνη που στηρίζεται στη βούληση ή συναίνεση του λαού και οι κυβερνώντες λογοδοτούν διαρκώς

⁴⁹ Ειδικά για το θέμα αυτό, M. REVAULT D'ALLONES, ό.π., σ. 255 επ. και ALONSO TORDESILAS, Démocratie et espace public en Grèce Ancienne une question sophistique, σε 'Démocratie et espace public : quel pouvoir pour le peuple', (Is. KOCH, N. LENOIR), OLMS, Zürich-New York, 2008, σ. 25-40.

για τις αποφάσεις τους στους κυβερνωμένους. Αποδίδουν λογαριασμό για τις πράξεις ή παραλείψεις τους τόσο στο λαό (ή στους αντιπροσώπους του) όσο και στη δικαιοσύνη, εφόσον έχουν παραβεί τον νόμο της πολιτείας. Και η πολιτική λογοδοσία είναι αναγκαία συνέπεια του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού καθώς και της διαδικασίας λήψης απόφασης για τα κοινά από τον Δήμο (ή από τους αντιπροσώπους του λαού) ενώπιον όλων, σε ένα τόπο κοινό, το Κοινοβούλιο και την κοινή γνώμη.

Δημοκρατία και πολιτική ελευθερία ή αυτονομία, πάνε μαζί, τελικά, και συνεπάγονται το ξερίζωμα της βίας από την εξουσία και την αγκίστρωση της δεύτερης στη συναίνεση και σε κανόνες δικαίου⁵⁰.

Οι τρεις όροι της δημοκρατίας

Τρεις είναι, τελικά, οι βασικές κεντρικές ιδέες που κληροδότησε, με βάση όσα εξετάσαμε, η αρχαία ελληνική δημοκρατία στη σύγχρονη:

α) η ιδέα της «κυριαρχίας» ή αυτονομίας του Δήμου, της αναγνώρισής του, δηλαδή, ως ύπατης Αρχής που αυτό-προσδιορίζεται,

β) η ιδέα της θεμελίωσης της δημοκρατίας στην πολιτική, αριθμητική, ισότητα των πολιτών ή στην πολιτική ελευθερία, και

γ) η ιδέα της ευταξίας ή της συντεταγμένης Πολιτείας.

Οι δύο πρώτοι όροι την ορίζουν και την προσδιορίζουν και τελικά την συνιστούν. Ο τρίτος είναι ένα αναγκαίο προ-απαιτούμενο κάθε δημοκρατικού πολιτεύματος, που όμως χαρακτηρίζει μια Πόλη ή μια Πολιτεία και όχι ένα πολίτευμα. Η ευταξία ή η ευνομία καθιστά τη δημοκρατία ιδεατή Πολιτεία.

Αυτούς του αναγκαίους όρους ύπαρξης και λειτουργίας της δημοκρατίας θα εξετάσουμε στη συνέχεια, διαβάζοντας την αρχαία δημοκρατία με όρους σύγχρονους.

1. Πρώτος όρος δημοκρατίας: η πολιτική ή δημόσια ελευθερία

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ Ή ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ- Η δημόσια ή πολιτική ελευθερία όλων των πολιτών αποτελεί συστατικό στοιχείο της «δημοκρατικής πολιτείας». Αυτή η ελευθερία την προσδιορίζει, κατά τον Αριστοτέλη, και την συνιστά, ως πρωταρχικό, όρο της: «Υπόθεσις με οὖν της δημοκρατικής πολιτείας ελευθερία· (τούτο γάρ λέγειν ειώθασιν, ως εν μόνῃ τη πολιτείᾳ ταύτῃ μετέχοντας ελευθερίας, τούτου γὰρ στοχάζεσθαι φασὶ πάσαν δημοκρατίαν)». Πολιτική ή δημόσια ελευθερία σε αντιδιαστολή με την ιδιωτική σημαίνει το «εν μέρει ἀρχεσθαι καὶ ἀρχεῖν», το να μετέχουν όλοι εξ ίσου στα κοινά και να μπορούν να εναλλάσσονται όλοι, ο καθένας με τη σειρά του ή εκ περιτροπής, στο αξίωμα του άρχοντα από τη θέση του αρχόμενου. Να έχουν όλοι ίσα πολιτικά δικαιώματα, χωρίς καμία μεταξὺ των πολιτών. Αυτό προϋποθέτει και συνεπάγεται, όπως είδαμε αναλυτικά τον συλλογικό και οργανωμένο αυτοπροσδιορισμό του πλήθους που επιτυγχάνεται με την αυτονομία και αυτονομία του Δήμου.

⁵⁰ N. URBINATI, *Al Confini della democrazia* Donzeli, 2007, σ. 5.

Σημαίνει ακόμη ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται από κοινού, κατά πλειοψηφία, ενώ συμμετέχει ισότιμα ο καθένας στη λήψη τους: «...ό, τι αν δόξη τοις πλείοσι, τούτ' είναι τέλος και τούτ' το δίκαιον · φασί γαρ ίσον έχουν έκαστον τον πολιτών».

Στην αρχαία δημοκρατία, η πρωταρχικότητα της πολιτικής ή δημόσιας ελευθερίας έναντι της προσωπικής δεν αμφισβητείται. Με την έννοια αυτή, η ελευθερία των αρχαίων δεν ήταν έξω ούτε πάνω ούτε πριν ούτε μετά τη δημοκρατική πολιτεία. Ήταν μέσα της, την προσδιόριζε, την όριζε, την συγκροτούσε. Για τους σύγχρονους, αντίθετα, κάθε λογής ελευθερία και ειδικά η ατομική, προϋποτίθεται της δημόσιας, είναι ο πρωταρχικός σκοπός και ο λόγος ύπαρξης κάθε πολιτικής κοινωνίας. Η ελευθερία των συγχρόνων προϋπάρχει της δημοκρατίας, είναι ανεξάρτητη από την τελευταία και μπορεί να νοηθεί και χωρία Είναι εξάλλου, πρωταρχικά, αρνητική και όχι θετική, όπως είναι η ελευθερία των αρχαίων⁵¹.

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ-Η δημόσια ελευθερία των αρχαίων συνεπαγόταν, κατά τον Αριστοτέλη, και την *προσωπική ελευθερία*, το να ζει κανείς, όπως θέλει και να ορίζει τον εαυτό του, να αυτοπροσδιορίζεται, ως αδιάσπαστο, και όχι απλώς ως αυτόνομο, μόριο της Πόλεως. Η προσωπική ελευθερία των αρχαίων διακρίνεται άρα και αντιδιαστέλλεται από τη **δημόσια ή πολιτική ελευθερία, στην οποία εμπεριέχεται και άρα την προϋποθέτει**. Την υπονοεί και την στηρίζει ενώ το αντίθετο ακριβώς σημαίνει με την σύγχρονη. Εδώ η ατομική ελευθερία νοείται και εκλαμβάνεται ως ανεξάρτητη από την πολιτική ελευθερία. Μπορεί να νοηθεί και να υπάρξει και χωρίς αυτήν. Ενώ στην αρχαία δημοκρατία δεν νοείται προσωπική ελευθερία χωρίς δημόσια ελευθερία. . Μόνο που η προσωπική ελευθερία, ως γνώρισμα συστατικό του (ελεύθερου) πολίτη και όχι του δούλου, είναι γνώρισμα, πρωταρχικό, της Πόλεως ή της Πολιτείας που συνοδεύει απλώς το δημοκρατικό πολίτευμα . . Δεν είναι, όμως, όρος που το συνιστά ούτε το ορίζει, αν και όρος αναγκαίος ή προσπατιούμενος .

2. Πολιτική ισότητα, δεύτερος όρος δημοκρατίας

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ: Ο ΘΕΜΕΛΙΟΣ ΛΙΘΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ Η δεύτερη μεγάλη ιδέα που κόμισε η αρχαία δημοκρατία στη σύγχρονη ήταν η *πολιτική ισότητα ή η ίση πολιτική ελευθερία*. Ο Αριστοτέλης θεωρεί, όπως μόλις είδαμε, την δημόσια ελευθερία, με την έννοια της ισότιμης συμμετοχής στα κοινά, ως τον πρώτο όρο της Δημοκρατίας. Διότι , σύμφωνα με αυτήν κάθε πολίτης ξεχωριστά και όλοι μαζί μετέχουν από κοινού και ισότιμα στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας και αναλαμβάνουν αξιώματα, εναλλασσόμενοι μεταξύ τους. Είναι όλοι οι πολίτες δυνητικά και εκ περιτροπής άρχοντες και

⁵¹ Για το τεράστιο σημασία, κλασσικό, αυτό ζήτημα, της σχέσης της ελευθερίας των αρχαίων σε σχέση με εκείνη των συγχρόνων, κλασσική παραμένει και πάντα επίκαιρη η μελέτη του BENJAMIN CONSTANT, *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*, (1819), in *“De la liberté chez les Modernes”*, Librairie Générale Française, 1980, σ. 491, και την ελληνική μετάφραση, «Περί ελευθερίας και ελευθεριών», Ζήτρος, 2000, σ. 33-66. Και από την εξαιρετικά πλούσια σχετική βιβλιογραφία σε σχέση και τη διάκριση θετικής και αρνητικής ελευθερίας, που πρώτος καθιέρωσε ο Βρετανός Isaiah Berlin, βλέπε σε ελληνική μετάφραση το σχετικά πρόσφατο έργο του ALAIN RENAULT, *Τι είναι ελεύθερος λαός*, Πόλις, 2007, σ. 65, 144.

αρχόμενοι: «εν μέρει ἀρχεσθαι και ἀρχειν». Η ίση πολιτική ελευθερία προϋποθέτει και συνεπάγεται ίση κατανομή της πολιτικής εξουσίας σε όλους τους πολίτες, και άρα απόλαυση από όλους των ιδίων πολιτικών δικαιωμάτων.

Έτσι ώστε κανείς να μην άρχει μόνος του ή να μην εξουσιάζει τον άλλον. Όλοι να κυβερνούν όλους και τον καθένα χωριστά. Κανείς δεν νομιμοποιείται - είτε από τη φύση, είτε από την παράδοση είτε από οποιαδήποτε σύμβαση ή από θέληση θεία ή ανθρώπινη να υπερέχει ή να εξουσιάζει και να παίρνει αποφάσεις για τους άλλους χωρίς την ρητή ή σιωπηρή συναίνεσή τους, χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Με τον τρόπο αυτό, αφού όλοι εξουσιάζουν όλους, ο πολίτης δεν εξουσιάζεται, τελικά, από κανένα: «το μη ἀρχεσθαι, μάλιστα μεν υπό μηδενός, ει δε μη κατά μέρος». Έτσι τελικά κανείς δεν εξουσιάζει πολιτικά κανένα. Αυτός που άρχει τελικά είναι ο νόμος, και όχι η θέληση των πολλών. Στην σύγχρονη δημοκρατία η πολιτική αυτή κληρονομιά της αρχαίας δημοκρατίας εκφράζεται μέσα από την ρήση κυρίαρχος σε ένα κράτος δικαίου είναι νόμος και όχι η θέληση των ανθρώπων (Rule of law not of men).

Η μη υπαγωγή στην εξουσία κανενός αποτελεί λογική συνεπαγωγή της πολιτικής ελευθερίας και ταυτόχρονα συμβολή της τελευταίας στην πολιτική ισότητα ή ακριβέστερα στην ίση πολιτική ελευθερία: «και συμβάλλεται ταύτη προς την ελευθερίαν την κατά τον ίσον»⁵².

Η πολιτική ισότητα, ως ίση ελευθερία, καθιερώνεται έτσι ως συστατικό στοιχείο της Δημοκρατίας: «δημοκρατία μεν ούν εστι πρώτη μεν η λεγομένη μάλιστα κατά το ίσον». Αυτή την προσδιορίζει και την χαρακτηρίζει κατά πρώτον και κύριον λόγο⁵³. Απόρροια φυσικά του γεγονότος της αναγνώρισης του πλήθους των πολιτών ως κτήτορα και τιτλούχου της κυριαρχίας: «πάντας και περί απάντων δημοτικών· την τοιαύτην γαρ ισότητα ζητεί ο δήμος»(όλοι αποφασίζουν για όλα και αυτό είναι σύμφωνο με την δημοκρατική αρχή. Αυτό ζητά ο δήμος)⁵⁴.

Η πολιτική ισότητα βασίζεται, πάντως, στην τυπική ή αριθμητική ισότητα. Σύμφωνα με τη δημοκρατική αντίληψη περί δικαίου ή δικαιοσύνης, κάθε πολίτης λογίζεται ίσος με τους άλλους, εφ'όσον τον στοχαστούμε αριθμητικά και όχι αξιολογικά, «κατά τον αριθμό» και όχι «κατά την αξία», διότι «τούτου δ'όντος

52 «Υπόθεσις με ούν της δημοκρατικής πολιτείας ελευθερία· (τούτο γάρ λέγειν ειώθασιν, ως εν μόνη τη πολιτεία ταύτη μετέχοντας ελευθερίας, τούτου γαρ στοχάζεσθαι φασί πάσαν δημοκρατίαν)· ελευθερία δε έν μεν το εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν. και γαρ το δίκαιον το δημοτικόν το ίσον έχειν εστί κατ' αριθμόν αλλά μη κατ' αξίαν, τούτου δ'όντος του δικαίου το πλήθος αναγκαίον είναι κύριον, και ό, τι αν δόξη τοις πλείοσι, τούτ' είναι τέλος και τούτ' είναι το δίκαιον· φασί γαρ ίσον έχειν έκαστον τον πολιτών...έν δε το ζήν ως βούλεται τις, τούτο γαρ της ελευθερίας έργον είναι φασίν, είπερ του δούλου όντος το ζήν μη ως βούλεται. Της μεν ούν δημοκρατίας όρος ούτος δεύτερος· εντεύθεν δ' ελήλυθεν το μη άρχεσθαι, μάλιστα μεν υπό μηδενός, ει δε μη κατά μέρος και συμβάλλεται ταύτη προς την ελευθερία την κατά ίσον ...».
(Πολιτικά, VI, 1317a 40 – 1317b 1- 17). Και λίγο πιο κάτω συμπληρώνει, επιγραμματικά τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος: «...τα τοιαύτα δημοτικά· το αιρείσθαι τας αρχάς πάντας εκ πάντων, το άρχειν πάντας μεν έκαστου έκαστον δ' εν μέρει πάντων, το κληρωτάς είναι τας αρχάς ή πάσας ή όσαι μη εμπειρίας δέονται και τέχνης, το μη από τιμήματος μηθενός είναι τας αρχάς ή ότι μικροτάτου, το μη δίς τον αυτόν άρχειν μηδεμίαν ή ολιγάκις ή ολίγας...»(Πολιτικά, 1317b, 17-23).

53 «δημοκρατία μεν ούν εστι πρώτη μεν η λεγομένη μάλιστα κατά το κατά ίσον· ίσον γαρ φησίν ο νόμος ο τοιαύτης δημοκρατίας το μηδέν μάλλον υπερέχειν τους απόρους ή τους ευπόρους, μηδέ κυρίους είναι οποτερουσούν, αλλ' ομοίους αμφοτέρους... κοινωνούτων απάντων μάλιστα της πολιτείας ομοίως» Πολιτικά, 1291b 30-36

54 Πολιτικά, 1298a 10-11.

του δικαίου. το πλήθος» ίσα πολιτικά δικαιώματα για όλους χωρίς διάκριση περιουσίας, καταγωγής ή αξίας⁵⁵. Ο Αριστοτέλης είναι και στο σημείο αυτό ευγλωττος: «συμβαίνει δ' ἐκ του δικαίου του ομολογουμένου είναι δημοκρατικού (τούτο δ' ἐστὶ το ἴσον ἔχειν πάντας κατ' ἀριθμόν) η μάλιστα' είναι δοκούσα δημοκρατία και δήμος. Ἰσον γὰρ το μηδὲν μᾶλλον ἄρχειν τους ἀπόρους ἢ τους ευπόρους μηδὲ κυρίους είναι μόνους ἀλλὰ πάντας ἐξ ἴσου κατ' ἀριθμόν οὕτω γὰρ ἀν ὑπάρχειν νομίζομεν την τ' ἰσότητα και την ἐλευθερίαν (1318 a 4-11).

Και η πολιτική ισότητα συντρέχει ἐδὼ και συνηγορεῖ υπέρ της ἰσονομίας. Ο νόμος είναι ἴσος για όλους και τους ἀντιμετωπίζει ως ἴσους.

Αλλὰ η ἰσότητα δεν ἀπορρέει, ἀπλῶς μόνον, ἀπὸ το γεγονός της ἀναγνώρισης ως κύριας Αρχῆς του Πόλεως του Δήμου, ἀλλὰ και διότι το πρόταγμα της ἰσότητας, με ὅλες του τις ἐκφάνσεις, εἴτε ως ἰσηγορία, εἴτε ως ἰσονομία εἴτε ως ἰσοπολιτεία, είναι το σωστό και δίκαιο σε μια Πόλι που ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἀπὸ πλούσιους και φτωχοὺς, ἀξίους και ἀνάξιους, ἀρίστους ἢ μὴ και πρέπει να κυβερνιέται με στόχο το κοινὸ της πόλεως συμφέρον: «το δε ὀρθὸν ληπτέον ἰσως· το δ' ἰσως ὀρθὸν πρὸς το της πόλεως ὅλης συμφέρον και πρὸς το κοινόν το των πολιτῶν.»⁵⁶.

Για τον λόγο αὐτὸν ἄλλωστε ο Ηρόδοτος δια του στόματος του Οτάνη ἀποκαλεῖ τη δημοκρατία με το κύριο χαρακτηριστικό της, «ἰσονομία».

3. Τρίτος ὅρος δημοκρατίας: ἐννομία και εὐταξία.

(Η ἀριστοτελικὴ «Πολιτεία» ως ἰδεατὴ μορφή μιας σύγχρονης συνταγματικῆς δημοκρατίας)

ὍΠΟΥ ΓΑΡ ΜΗ ΝΟΜΟΙ ΑΡΧΟΥΣΙΝ, ΟΥΚ ΕΣΤΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ. «ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΜΕΝ ΓΑΡ ΕΣΤΙ ΤΑΞΙΣ ΤΑΙΣ ΠΟΛΕΣΙΝ Η ΠΕΡΙ ΤΑΣ ΑΡΧΑΣ - Η δημοκρατία είναι κατὰ τον Αριστοτέλη ἓνα ἀπὸ τα τρία παρεκβατικά πολιτεύματα, τα ἄλλα δύο είναι η ὀλιγαρχία και η μοναρχία. Η δημοκρατία μεταμορφώνεται σε ὀρθὸ πολίτευμα και δικαιούνται τον ευγενὴ τίτλο του ἰδανικοῦ πολιτεύματος, ὅταν μετασχηματιστεῖ και λειτουργεῖ ως «Πολιτεία». Πολιτεία ονομάζεται το πολίτευμα, στο ὁποῖο κύριοι μεν της Πόλεως είναι οἱ πολλοί, ἀνεξαρτήτως ἀν είναι πλούσιοι ἢ φτωχοί, ἀξιοὶ ἢ ἀνάξιοι, ἐφόσον, ὁμως, πολιτεύονται πρὸς τον κοινὸ της Πόλεως συμφέρον και ὄχι πρὸς το συμφέρον μιας μόνον τάξης ἢ μερίδας πολιτῶν. Και ἐπιπλέον, ἐφόσον βασιλεύουν ἢ κυβερνοῦν οἱ Νόμοι και ὄχι η αυθαίρετη βούληση των ἀνθρώπων, ἀκόμη και ὅταν είναι των περισσοτέρων.

Γι αὐτὸ και ἐκεῖνο που χαρακτηρίζει, τελικά, και ὀρίζει την Πολιτεία και την τοποθετεῖ πιο πάνω ἀπὸ ὅλα τα πολιτεύματα είναι **η εὐταξία ἢ η τάξις**: «η δε πολιτεία των την πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις» ἢ ἀκόμη «ἐστὶ δε πολιτεία πόλεως τάξις των τε ἄλλων ἀρχῶν και μάλιστα της κυρίως πάντων» .

⁵⁵ («ἐλευθερία δε ἐν μεν το ἐν μέρει ἀρχεσθαι και ἀρχειν, και γὰρ το δίκαιον το δημοτικόν το ἴσον ἔχειν ἐστὶ κατ' ἀριθμόν ἀλλὰ μὴ κατ' ἀξίῳ», τούτου δ' ὄντος του δικαίου το πλήθος... φασὶν γὰρ δεῖν ἴσον ἔχειν ἕκαστον των πολιτῶν» Πολιτικά 1317 b 2-7).

⁵⁶ Πολιτικά, 1283b 40-41.

Η *ευταξία*, η *οργάνωση*, η *τάξις* είναι το αιτούμενο της Πόλεως και γνώρισμα θεμελιώδες της (ιδανικής) Πολιτείας. Δεν είναι άρα γνώρισμα διακριτό των πολιτευμάτων, αλλά κόσμημα μιας *ευνομούμενης και εὐτακτης πολιτείας*, που αντανακλάται –δεν το συνιστά– στο πολίτευμά της και το κοσμεῖ. Η εὐτακτη επομένως οργάνωση και η εὐρυθμη λειτουργία των εξουσιών ή Αρχών είναι το αιτούμενο ενός πολιτεύματος αλλά και το καύχημα μιας Πολιτείας.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η συντεταγμένη πολιτεία είναι όρος απαραίτητος τόσο της σύγχρονης δημοκρατίας όσο και της αρχαίας, από την οποία και προέρχεται, έστω και αν η τελευταία αγνοούσε το τυπικό σύνταγμα και άρα και το κράτος δικαίου με την τυπική έννοια του όρου. Δεν αγνοούσε όμως το ουσιαστικό ούτε το πραγματικό σύνταγμα, αφού η οργάνωση και η λειτουργία των θεσμών της έπρεπε να συντάσσεται και να εναρμονίζεται όχι μόνον με τους γραπτούς αλλά κυρίως με τους άγραφους νόμους ή τις άγραφες αρχές της πολιτείας.

Το δημοκρατικό πολίτευμα δεν είναι δυνατόν, επομένως, να αποτελέσει εξαίρεση από την θεμελιώδη απαίτηση κάθε *συντεταγμένης πολιτείας για ευταξία και ευνομία*. Έτσι, στην αθηναϊκή δημοκρατία, η εξουσία του Δήμου π.χ. είναι μεν παντοδύναμη, όχι όμως απόλυτη ούτε απεριόριστη, διότι ασκείται με νόμους και υπόκειται στους άγραφους, **πάτριους, νόμους της πολιτείας**. Έξάλλου οι «πάτριοι νόμοι» διακρίνονται και υπερτερούν σε κύρος από τους κοινούς νόμους. Γι'αυτό και οι κοινοί νόμοι θα πρέπει και αυτοί να εναρμονίζονται με τους πολιτειακούς: «προς γαρ τας πολιτείας του νόμους τίθεσθαι και τίθενται πάντες, αλλ' οὐ τας πολιτείας προς τους νόμους» 57.

ΌΤΑΝ ΚΥΡΙΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΟΙ ΔΗΜΑΓΩΓΟΙ Η Ο ΟΧΛΟΣ, Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΕΚΦΥΛΙΖΕΤΑΙ- Ο Αριστοτέλης θεωρεί εκπεσμό της δημοκρατίας όταν *κύριος της πόλης γίνεται το πλήθος, ως όχλος, και παύει να είναι ο νόμος*. Τούτο συμβαίνει, όταν τα ψηφίσματα του δήμου τοποθετούνται πιο πάνω από τους νόμους. Η κατάσταση αυτή επέρχεται όταν επικρατούν στην Πόλη οι δημαγωγοί, οι οποίοι κολακεύουν το πλήθος και μετατρέπουν τον Δήμο σε μονάρχη, που κυβερνά χωρίς Νόμο και συμπεριφέρεται δεσποτικά. Στην περίπτωση αυτή το δημοκρατικό πολίτευμα «αμαρτάνει», διότι *το πλήθος παρασυρμένο από τους δημαγωγούς «γίνεται κύριον των νόμων»*: «όπου δε οι νόμοι μη είσι κύριοι, ενταύθα γίνονται δημαγωγοί» (Πολιτικά, 1292 α 10).

Επικρίνει, μάλιστα αυστηρά, το είδος εκείνο της δημοκρατίας όπου κυριαρχούν το πλήθος και οι δημαγωγοί και ο Δήμος διοικεί ως μονάρχης, με ψηφίσματα και όχι με νόμους, διότι θεωρεί ότι αυτό το είδος της δημοκρατίας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί καν Πολιτεία, : «όπου γαρ μη νόμοι άρχουσιν, οὐκ έστι πολιτεία» 58.

Όταν επομένως σε μια δημοκρατία είναι μεν κύριο το πλήθος, συμβαίνει όμως να κυβερνά το ίδιο χωρίς να υπόκειται στο νόμο, μέσω συγκυριακών ψηφισμάτων, ή μέσω δημοψηφισμάτων όπως θα λέγαμε σήμερα, τότε το πολίτευμα δεν είναι ευνομούμενη πολιτεία. Σε μια Πόλη που δεν δικαιοκρατείται, που δεν έχει τοποθετήσει πάνω από όλα το Νόμο και τους πατριους νόμους, τις άγραφες αρχές του πολιτεύματος, το Σύνταγμα, η δημοκρατία εκφυλίζεται, το πλήθος συμπεριφέρεται ως όχλος και ο Δήμος χάνει

57 Εκτενέστερα ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η Αθηναϊκή δημοκρατία..., σ. 52.

58 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1292α. 32-33. Βλ. σχετικά CL. PACCHIANI, ό.π., σ., 63-64.

τα χαρακτηριστικά ενός σώματος, που διαλέγεται εύβουλα και αποφασίζει έλλογα, με σωφροσύνη και δικαιοσύνη⁵⁹.

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΜΙΑΣ ΕΥΝΟΜΟΥΜΕΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ- Η ευνομία δεν ταυτίζεται, πάντως, με την νομοκρατία και την ύπαρξη και υπεροχή απλώς του νόμου. Δηλώνει και απαιτεί, επί πλέον, *νόμους καλούς και σωστούς*: «*ὅτι δεῖ τοὺς νόμους εἶναι κυρίους κειμένους ὀρθῶς*»⁶⁰. Ευνομούμενη πολιτεία είναι εκείνη στην οποία οι νόμοι είναι ὀρθοί και οι πολίτες υπακούουν σε αυτούς όχι επειδή είναι νόμοι αλλά και επειδή έχουν πεισθεί οι ίδιοι ότι είναι νόμοι ὀρθοί και καλώς υπάρχουν. Η απλή νομιμότητα με αυτή την έννοια συνυφαίνεται με την ουσιαστική νομιμότητα ή ευνομία και χαρακτηρίζει το ιδανικό πολίτευμα, που είναι η «Πολιτεία»⁶¹.

Στην ευνομούμενη Πολιτεία εξάλλου οι νόμοι είναι γενικοί και αφηρημένοι. Ορίζουν και ρυθμίζουν τα γενικά και καθολικά ζητήματα της Πόλεως. Ενώ οι δημόσιες αρχές περιορίζονται να ασχολούνται κυρίως με τις επί μέρους, τις εξατομικευμένες περιπτώσεις ή με τις καθημερινές υποθέσεις: «*δεῖ γὰρ τὸν μὲν νόμον ἄρχειν πάντων, <τῶν καθόλου>, τῶν δὲ καθέκαστα τὰς ἀρχάς καὶ ταύτην πολιτείαν κρίνειν*»⁶². Μόνον τότε μπορούμε να μιλάμε για δημοκρατική και ευνομούμενη Πολιτεία.

Η θεμελιώδης καταστατική αρχή κάθε Πολιτείας ἐγκείται στο ότι πάνω από το πλήθος, πιο πάνω και από το Δῆμο στέκονται οι Νόμοι και το Δίκαιο της Πολιτείας. Οι θεμελιώδεις, καταστατικές, γραπτές ή και άγραφες αρχές που την διέπουν και την καθοδηγούν. Οι απρόσωποι Νόμοι ἄρχουν επί προσώπων και πραγμάτων, κυριαρχούν επί πάντων, αυτοί είναι οι πραγματικοί κύριοι της Πόλεως.

Ευνομία και νομοκρατία συναρθρώνονται και ενυπάρχουν σε ένα τρίτο γνώρισμα της Πολιτείας, στην «**ευταξία**», «**τάξις ταις πόλεσιν ἢ περὶ τὰς ἀρχάς**», κατά τους αρχαίους, ή στην «**συντεταγμένη και ευνομούμενη Πολιτεία**», κατά τους σύγχρονους. Με όρους σημερινούς, η Πολιτεία των αρχαίων μπορεί να αποδοθεί σήμερα με τον όρο «**συνταγματική δημοκρατία**». Στις ξένες γλώσσες, άλλωστε, αγγλικά ή γαλλικά, ο όρος Πολιτεία αποδίδεται με τον όρο 'Σύνταγμα' και ενίοτε με τον όρο Republic⁶³.

Η δημοκρατική συνταγματική τάξη μπορεί να θεωρηθεί άρα συνώνυμη της Πολιτείας.

59 «έτερον είδος δημοκρατίας το μετέχειν άπαντας τοὺς πολίτας ὅσοι ἀνυπεύθυνοι, ἄρχειν δὲ τὸν νόμον...έτερον δὲ είδος δημοκρατίας τάλλα μὲν εἶναι ταυτά, κύριον δ'εἶναι τὸ πλῆθος καὶ μὴ τὸν νόμον· τούτο δὲ γίνεται ὅταν ψηφίσματα κύρια ἢ ἄλλα μὴ ὁ νόμος· συμβαίνει δὲ τούτο διὰ τοὺς δημαγωγούς· ἐν μὲν γὰρ ταῖς κατὰ νόμον δημοκρατουμέναις οὐ γίνεται δημαγωγός, ἀλλ' οἱ βέλτιστοι τῶν πολιτῶν εἰσὶν ἐν προεδρίᾳ· ὅπου δὲ νόμοι μὴ εἰσι κύριοι, ἐνταῦθα γίνονται δημαγωγοί». (Πολιτικά, 1292a, 4-11).

60 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1282b 3-4.

61 («έστι γὰρ πείθεσθαι καὶ κακῶς κειμένοις): «Οὐκ έστι δὲ ευνομία τὸ εὖ κείσθαι τοὺς νόμους μὴ πείθεσθαι δὲ. Διὸ μίαν μὲν ευνομίαν υποληπτέον εἶναι τὸ πείθεσθαι τοῖς κειμένοις νόμοις, ἐτέραν δὲ τὸ καλῶς κείσθαι τοὺς νόμους οἷς ἐμμένουσιν». (Πολιτικά, IV, 1294 a 1-6).

Επ'αυτοῦ βλέπε κυρίως Π. ΣΟΥΡΑ, ὁ.π., σ. 75-85, με ἐπίκεντρο τὴν σκέψη τοῦ Πλάτωνα.

62 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1292a. 32-33

63 Εἰδικά γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ τὴ σημασία πὺ ἀποδίδεται στὸ ὄρο «Πολιτεία» ἢ «Republic» καθὼς καὶ γιὰ τὴ σύγχυση πὺ δημιουργεῖται γύρω ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῶν ὀρων αὐτῶν, βλέπε καὶ τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ Alain Renaut, Τί εἶναι ἕνας ἐλεύθερος λαός, φιλελευθερισμός ἢ ρεπουμπλικανισμός, Πόλις, 2005, σ. 65.

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΜΙΑΣ ΕΥΝΟΜΟΥΜΕΝΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ Η Πολιτεία με όρους σύγχρονους εμπεριέχει το Σύνταγμα, και το Σύνταγμα το Κράτος Δικαίου. Σύνταγμα όμως με την πολιτειακή ή ουσιαστική σημασία της λέξης⁶⁴ και όχι με την τυπική, που το ταυτίζει απλώς με τον θεμελιώδη νόμο του κράτους, ο οποίος το μόνον προσόν που έχει είναι η αυξημένη τυπική δύναμη σε σχέση με τους κοινούς νόμους. Το ουσιαστικό σύνταγμα ορίζεται, αντίθετα, από τις θεμελιώδεις, καταστατικές, αρχές που διέπουν την οργάνωση ενός κράτους. Προσδιορίζεται με βάση το περιεχόμενο ή αντικείμενο των θεμελιωδών αρχών και κανόνων, ανεξάρτητα από την τυπική ή άγραφη ισχύ τους.

Το Σύνταγμα μιας Πολιτείας συντάσσεται, συνήθως, μετά από μια κρίση πολιτική, μετά την πτώση μιας δικτατορίας ή ενός απολυταρχικού ή ολοκληρωτικού κράτους ή μπροστά στην απειλή του δεσποτισμού ή της ακυβερνησίας, όταν καμία δύναμη δεν μπορεί να επιβληθεί από μόνη της. Έρχεται στην εποχή μας, που έπαψε δεκαετίες τώρα στην ευρωπαϊκή ήπειρο να γνωρίζει επαναστάσεις, να συμφιλιώσει, όπως στην αρχαία Αθήνα μετά από στάσεις και αλλαγές πολιτεύματος, τις αντιμαχόμενες μερίδες. Κομίζει κλάδο ελαίας επιζητώντας την συναίνεση και επιδιώκοντας την ευταξία. Δεν έρχεται για να επιβληθεί απλώς, ως στις επαναστάσεις, ως τρόπαιο των νικητών επί των ηττημένων, των φτωχών επί των πλουσίων, των αρίστων επί των απαίδευστων ή το αντίστροφο, αλλά ούτε και ως ένα νικηφόρο ιδεολογικό λάβαρο της πλειοψηφίας επί της μειοψηφίας⁶⁵. Ένα σύνταγμα που γίνεται τρόπαιο μιας μόνο πολιτικής παράταξης, όσο μεγάλη και νικηφόρα ή πλειοψηφούσα και αν είναι αυτή, έστω και αν στηρίζεται σε μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, δικαιούται μεν την προσαγόρευση του δημοκρατικού συντάγματος και μπορεί να θεωρηθεί σύνταγμα δημοκρατικό, δεν δικαιούται όμως το τίτλο του συντάγματος μιας εϋτακτης και ευνομούμενης Πολιτείας. Και τούτο διότι δεν έχει εξασφαλίσει *την αναγκαία συναίνεση για να εγγυηθεί σταθερότητα, ενότητα και ευταξία*.

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΕΜΠΕΡΙΕΧΕΙ ΤΗΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΚΑΙ ΜΑΖΙ ΤΗΣ ΤΗΝ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΑ- Δεν πρέπει εξάλλου να λησμονούμε ότι η σύγχρονη δημοκρατία είναι μια επινόηση κατ'εξοχήν πολιτική. Λειτουργεί σε συνθήκες, κατά βάση, πολιτικές, με όρους πολιτικής αντιπαράθεσης και ανταγωνισμού και με διαδικασίες τυπικά αυτόνομες και ανεξάρτητες από σχέσεις και διαδικασίες κοινωνικές ή οικονομικές. Οι διαδικασίες λήψης των πολιτικών αποφάσεων είναι διαδικασίες που καθορίζουν και διευθετούν την αγωνιστική διεκδίκηση θέσεων ισχύος, σύμφωνα όμως με πάγιους, αντικειμενικούς και σταθερούς κανόνες σύγκρουσης και πολιτικής αντιπαράθεσης. Οι τελευταίοι δεν αντιτίθενται ούτε εμποδίζουν την εξέλιξη του πολιτικού ανταγωνισμού και την αγωνιστική διεκδίκηση οικονομικών και κοινωνικών αιτημάτων και βέβαια δεν

⁶⁴ Για την πολιτειακή σημασία του όρου Σύνταγμα, βλέπε πρώτο τόμο, σ.

⁶⁵ Επ' αυτού για την αρχαία δημοκρατία, Μ. FIORAVANTI, Costituzione, Il Mulino, 1999, σ. 27-25

προδικάζουν ούτε επηρεάζουν τον εκάστοτε συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων. Η πολιτική διαμάχη για την επικράτηση και την απόκτηση θέσεων ισχύος και πολιτικής δύναμης δεν αγγίζει τις πολιτειακές-συνταγματικές διαδικασίες, που βρίσκονται σε απόσταση ασφαλείας από τον πολιτικό ανταγωνισμό. Οι ίδιες από την μεριά τους μένουν και αυτές αμέτοχες και ανέπαφες από την πολιτική σύγκρουση και διαμάχη. Με αυτή την έννοια η δημοκρατία είναι ένα πολίτευμα ανοικτό στην εξέλιξη και στην πολιτική σύγκρουση και άρα και στις πολιτικές αλλαγές, ακόμη και απέναντι στις πιο ριζοσπαστικές. . *Στη μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος καθρεπτίζεται άρα το ευμετάβλητο και απρόβλεπτο της πολιτικής του ουσίας.* Η δημοκρατία εμπεριέχει μέσα της την *αβεβαιότητα και την απροσδιοριστία*⁶⁶.

Συνυφασμένη, όπως είναι, με την πολιτική σύγκρουση και διαμάχη και υποχρεωμένη να την αναγνωρίζει και να την εγγυάται συνταγματικά, ένα συνταγματικά οργανωμένο δημοκρατικό πολίτευμα βασιζεται στην αναγνώριση της πρωταρχικότητας και της αυτονομίας της πολιτικής, απέναντι στις άλλες πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου. Για να εκπληρώσει την αποστολή του αναγκάζεται να ενστερνιστεί την συνταγματική **μορφή** εκείνη που επιτρέπει στην πολιτική να εκπληρώνει εσαεί αυτόν το πρωταρχικό ρόλο της. Το πρόταγμα αυτό ικανοποιείται με την «πολιτειακή» μεταμφίεσή της δημοκρατίας, δηλαδή με την περιβολή της με την χλαμύδα της «συντεταγμένης Πολιτείας» (ή του κράτους δικαίου με όρους σύγχρονους). Αυτό τον ύπατο σκοπό εκπληρώνει η υποταγή της Δημοκρατίας στο Σύνταγμα -και δια αυτής η υποταγή της θέλησης των πολλών- σε πάγιους, σταθερούς, θεμελιώδεις κανόνες *οργάνωσης και λειτουργίας της, που τους ανευρίσκομε σήμερα στο τυπικό Σύνταγμα.*

Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΤΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΤΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΖΗΤΟΥΜΕΝΗ ΣΥΖΕΥΞΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η «Πολιτεία» άρα *ταυτισμένη με την ιδέα της ισορροπίας, του μέτρου και της αρμονίας*, κομίζει στην απροσδιοριστία, μεταβλητότητα και στην ανοιχτή και αέναη πολιτική διαμάχη που εμπεριέχει η δημοκρατία, πολιτική ενότητα, *σταθερότητα και ευταξία*. Το επιδιώκει σήμερα μέσω ενός Συντάγματος, που οργανώνει και εγγυάται αποτελεσματικά την ίση πολιτική ελευθερία όλων, πλούσιων και φτωχών, και θεσπίζει κριτήρια και γνώμονες δικαίας, ισορροπίας και εύλογης επίλυσης πολιτικών διαφορών και κοινωνικών συγκρούσεων⁶⁷ μέσω του κράτους Δικαίου.

Η «Πολιτεία» ευαγγελίζεται άρα, και σήμερα όπως και χτές την αρμονική σύνθεση των επιμέρους συμφερόντων μιας Πόλεως σε μια πολιτική ενότητα, που υπερβαίνει τις διαιρέσεις και επιδιώκει διαρκώς και αενάως να συμφιλιώνει τις ταξικές και πολιτικές συγκρούσεις, που απειλούν την ενότητα και σταθερότητα της Πόλεως. Μόνο που, σήμερα, σκοπός της διαρκούς, μαζί με την ευδαιμονία της Πόλεως είναι μεν η πολιτειακή ευταξία και ενότητα, όχι όμως ως μια δεδομένη και παγιωμένη τυπικά, συνταγματική μορφή, όπως πιστεύεται και λέγεται κατά κόρον στη νεωτερική εποχή των συνταγματικών κρατών, αλλά ως μια ζωντανή, *διαρκώς ανανεωνόμενη* και αενάως επιδιωκόμενη

66 JEAN-LUC NANCY, *Vérité de la démocratie*, Galilée, 2008, σ. 30

67 «...και αναγκαίον μεν όπου αν άρχωσι δια πλούτον, αν τ' ελάττους αν τε πλείους, είναι ταύτην ολιγαρχίαν, όπου δ'οι άποροι, δημοκρατίαν, αλλά συμβαίνει, καθάπερ είπομεν, τους μεν ολίγους είναι τους δε πολλούς, ευπορούσι μεν γαρ ολίγοι της δ'ελευθερίας μετέχουσιν πάντες, δ'ας αιτίας αμφισβητούσιν αμφότεροι της πολιτείας.»(1280 α 1-7)

μορφή αρμονικής συνένωσης προσώπων και εξισορρόπησης δημόσιων αρχών και συμφερόντων⁶⁸.

Γι' αυτό και η αρμονική σύζευξη Δημοκρατίας και Δικαιοκρατίας δεν είναι ένα δεδομένο ούτε ένα δώρο της φύσης αλλά ένα *ζητούμενο*, ένα *αέριο αίτημα*, μια *διαρκής επιδίωξη που κατακτάται με τον Λόγο και την Πειθώ* και πάντα μέσα από πάγιες δημοκρατικές διαδικασίες. Αυτό το τελευταίο είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα κυρίως της σύγχρονης συνταγματικής δημοκρατίας ως σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης. Για αυτό και *εμπεριέχει* *μεν* η ίδια, *ως πρόταγμα την απροσδιοριστία και την αβεβαιότητα*, τις οποίες όμως υποτάσσει και τελικά *δαμάζει* μέσω του κράτους δικαίου και των θεσμοθετημένων και πάγιων συνταγματικών διαδικασιών διεξαγωγής και διευθέτησης των πολιτικών διαφορών και συγκρούσεων. Η Δημοκρατία προϋποθέτει και συνεπάγεται διαδικασίες και κανόνες.

⁶⁸ Βλέπε αναλυτικότερα M. FIOROVANTI, *Costituzione*, Il Mulino, Bologna, 1999, σ. 16-21. Σχετικά με τις αναλύσεις του Αριστοτέλη για τη διάκριση των πολιτευμάτων και το ιδανικό πολίτευμα βλέπε και CLAUDE MOSSE, *Ο Πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*, Σαββάλας, 1996, σ. 123 επ.

